BULLETIN KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2015 4

BULLETIN KNOB

JAARGANG 114, 2015, NUMMER 4

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB
Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor (Technische Universiteit Delft)

REDACTIE
Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)
Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)
Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)
Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB
Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB
t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl
T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB
Algemeen: € 69,50; t/m 27 jaar: € 26,50;
vanaf 65 jaar: € 53,00; instellingen: € 132,50.
Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB
Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB
Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Drs. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (penningmeester), S. Brummel (lid), Ir. J.J. de Graauw (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), M. Krikken BA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort
DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

209 **COR WAGENAAR**
In memoriam Koos Bosma (1952-2015)

211 **EVERHARD KORTHALS ALTES**
De Nederlandse Republiek in beeld. Illustraties in de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, Het verheerlykt Nederland* en vergelijkbare publicaties

229 **JAAP EVERT ABRAHAMSE, HEIDI DENEWETH, MENNE KOSIAN EN ERIK SCHMITZ**
Gouden kansen? Vastgoedstrategieën van bouwondernemers in de stadsuitleg van Amsterdam in de Gouden Eeuw

PUBLICATIES
258 Koos Bosma, *Shelter City, Protecting Citizens Against Air Raids* (recensie Lex Bosman)
260 K. Emmens, met bijdragen van E. den Hartog en C. de Boer-van Hoogevest, *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel* (recensie Merlijn Hurx)
262 Karel A. Bakker, Nicholas J. Clarke, Roger C. Fisher (red.), *Eclectic ZA Wilhelmiens, A shared Dutch built heritage in South Africa* (recensie Daan Lavies)

Afbeeldingen omslag
Voorzijde: Detail van Johannes Vermeer, *Gezicht op Delft*, ca. 1660-1661 (Mauritshuis)
Achterzijde: Detail van Uitgiftekaart van het blok ten noorden van de Westerkerk, ca. 1615 (Stadsarchief Amsterdam)

© 2015 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Op 10 september overleed **KOOS BOSMA**. Met Bosma's overlijden kwam een eind aan een veelbewogen leven. Misschien hebben we met hem ook een heel bijzondere en uitermate vruchtbare manier om het vak van architectuur- en stedenbouw te bedrijven ten grave gedragen. De kern daarvan is het best samen te vatten als de constatering dat het duiden van architectuur en stedenbouw meer en andere instrumenten vereist dan de kunstgeschiedenis, de bakermat van de discipline, kan bieden. In het begin van zijn naspeuringen klonken de linksgerichte, door Tafuri en andere theoretische historici gevoede observaties nog door, maar zijn nieuwsgierigheid behoedde hem ervoor zijn eigen werk in het keurslijf van deze en andere opvattingen te persen. Hij raakte gefascineerd door bouwwerken, stedelijke ensembles en complete steden waarvan met de beste wil niet vol te houden is dat het kunstwerken zijn. In Bosma's omvangrijke oeuvre springen de bunkers in het oog, waarmee hij zich vele jaren bezighield, een thema waar de klassieke, in de kunstgeschiedenis geschoolde architectuurhistoricus met een grote boog omheen zou lopen. *Schuilstad*, in het Engels verschenen als *Shelter City* [voor de recensie, zie p. 258], is het resultaat van grensverleggend onderzoek dat voortvloeide uit de dringende behoefte beter te begrijpen waarom de wereld zo is ingericht als het geval is. Dat was ook de missie van J.M. de Casseres, die in de jaren dertig aan de wieg stond van de verwetenschappelijking van de stedenbouw – en zich als eerste tooide met de benaming 'planoloog' om zijn ambities kracht bij te zetten. Toeval zal het niet zijn geweest dat Bosma zich tot De Casseres aangetrokken voelde, zozeer zelfs dat het begin van zijn loopbaan in het teken van deze eigenzinnige denker stond; hij leerde zelfs diens stenografisch handschrift te ontcijferen en wijdde, veel later, een monografie aan hem. Weten hoe de architectuur en stedenbouw gemaakt worden, helpt om te begrijpen hoe de wereld in elkaar steekt.

Wie de wereld wil verbeteren en door torenhoge, utopische ambities overmand raakt, kan moeilijk om architectuur en stedenbouw heen – en dat werd het volgende grote thema van Bosma's werk. Het culmineerde in een proefschrift met de pakkende titel *Ruimte voor een nieuwe tijd*: bewondering voor de soms schitterende voorstellen waarin dit resulteerde en zijn diepgewortelde argwaan tegen al te hoogdravende plannenmakerij strijden in dit boek om voorrang. Zijn proefschrift beschrijft veel, waaronder de manier waarop Nederland met behulp van gedurfde, grootschalige regiovisies herschapen werd. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld zijn de IJsselmeerpolders, een thema dat hij met Gerrie Andela al eerder bestudeerde. In de kloof tussen civieltechnische ingenieurs, economen en landbouwdeskundigen aan de ene kant, en stedenbouwkundigen aan de andere, spiegelt zich de afstand tussen de nieuwe benadering in de geschiedschrijving van architectuur en stedenbouw en de klassieke, kunsthistorische opvattingen. Een van de stedenbouwkundigen die in de polders actief waren, was M.J. Granpré Molière, die onder andere de nieuwe dorpen in de Wieringermeerpolder tekende. Voor de meeste historici gold hij als een traditionalist, en dus als tegenstrever van het modernisme, dat als de belangrijkste Nederlandse bijdrage aan de internationale architectuur en stedenbouw werd gevierd, en bovendien als toonbeeld van een sociale en democratische gezindheid gold – traditionalisten werden vrijwel zonder uitzondering gezien als representanten van maatschappelijke opvattingen die daar haaks op stonden. Koos Bosma zette vraagtekens bij dit oordeel, en meer nog bij de wijze waarop dat tot stand kwam. Waar was het op gebaseerd? Wat is het wetenschappelijke fundament?

Koos Bosma in Latina, 2010 (Foto Ivo Blom)

De universiteit was Bosma's thuisbasis. Hij was lange tijd verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, waar Ed Taverne, vaak geïnspireerd door spraakmakende buitenlandse voorbeelden (Bruno Fortrier, Carlo Olmo) nieuwe wegen voor de architectuurgeschiedenis insloeg. Na een intermezzo bij het Nederlands Architectuurinstituut belandde hij aan de Vrije Universiteit, waar Auke van der Woud – een andere 'Groninger' – kort daarvoor als hoogleraar was benoemd; in 2004 volgde Bosma hem op. Vanuit de universiteit maakte hij tal van omzwervingen. Bij zijn vele verdiensten voor het vak van architectuur- en stedenbouwhistoricus hoort zijn inzet om

de discipline een leven buiten de universiteiten te bieden. Toen in de jaren negentig nieuwe financieringsmogelijkheden ontstonden, waaronder de subsidies van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, gaf dat de aanzet tot de ontwikkeling van het freelancebedrijf waarin veel historici hun brood verdienden. Het Nederlands Architectuurinstituut bood hun een goed geoutilleerd studiecentrum en bood persoonlijke onderzoekskamers aan, uitgevers als 010 en NAi Uitgevers produceerden boeken in hoeveelheden en van een kwaliteit waar het buitenland jaloers op was. Alleen zo was het onderzoek mogelijk dat leidde tot publicaties als *Een geruisloze doorbraak*, dat de wederopbouw van Nederlandse steden en landschappen documenteert, en tentoonstellingen als 'De regie van de stad' en de gelijknamige, vuistdikke catalogus, die in het Engels verscheen als *Mastering the City*. Bijna al dit onderzoek werd uitgevoerd door freelancehistorici, die optimaal profiteerden van de nieuwe wetenschappelijke horizon die zich opende toen de kunstgeschiedenis niet langer de methoden en uitgangspunten bepaalde, maar als een uiterst belangrijke nevendiscipline ging functioneren. Dat niet alles altijd lukte, bewijst een manifestatie die van start ging onder de omineuze titel 'Glück – Stadt – Raum'. Deze bracht freelancehistorici uit een groot aantal Europese landen samen die als taak kregen na te gaan van welke middelen architectuur en stedenbouw zich bedienen als ze worden ingezet om de – altijd als gelukkig gepresenteerde – kaders van nieuwe, meestal politiek geïnspireerde maatschappijmodellen te schetsen. Aanvankelijk opgezet als de openingstentoonstelling van het nieuwe gebouw dat de Akademie der Künste aan het Pariser Platz in Berlijn realiseerde, werd het een slagveld tussen de twee beoogde hoofdbühnes: naast de Akademie het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam. Toen de financiers waarop het Nederlandse deel van het project gefundeerd was het lieten afweten, viel de droom in duigen – wat restte was slechts een uitgeklede tentoonstelling in de oudbouw van de Berlijnse Akademie, en het boek. De moraal: voor grootschalige projecten met een wetenschappelijke ambitie biedt de freelancewereld grote kansen, maar ook grote risico's. Nog voor desastreuze ontwikkelingen in het Nederlandse architectuurbeleid deze kant van het vak nagenoeg de nek omdraaiden, richtte Bosma zich weer op de academische uitoefening van het vak.

Als hoogleraar aan de VU in Amsterdam kon hij dat zelf vormgeven, binnen de tamelijk wankele financiële kaders van de letterenfaculteit. Bosma slaagde erin de toegenomen belangstelling voor het cultureel erfgoed te benutten en er een pijler van te maken die zijn Amsterdamse instituut toekomstbestendig moest maken. Dat is lange tijd wonderwel gelukt. Het resulteerde onder andere in CLUE+, het Research Institute for the Heritage of the Cultural Landscape and Urban Environment. De Engelse term duidt op een van de drie fundamentele veranderingen die zich in korte tijd manifesteerden: de internationalisering, de overheveling van financiële middelen van de staat naar adviesorganen die subsidies uitdelen (met als complement de voortdurende aansporing om geld uit 'de markt' te halen), en de introductie van de cultuur van het tellen. Belangrijker dan de aanwezigheid van de geschiedenis in het publieke domein, waar ze een rol kan spelen bij actuele vraagstukken, is nu vooral de kwantificeerbare *output* in termen van artikelen, ook wanneer het bereik daarvan te verwaarlozen is (en de procedurele kaders en protocollen uitnodigen tot frauderen). Was Koos Bosma een somberman geweest, dan had hij zich afgevraagd of de Nederlandse universiteit nog langer de ideale biotoop was voor wetenschappers die grenzen willen verleggen, niet terugdeinzen voor het aftasten van nieuwe mogelijkheden ook als dat zeeën van tijd kost en aanvankelijk weinig oplevert, en plezier hebben in het aanknopen van contacten met nieuwe collega's die soms ook op de grenzen van de discipline werken. Ook de snel veranderende wereld buiten de academie zou hem zorgen hebben gebaard. De nieuwe ideologische en institutionele kaders die daar ontstonden, staan haaks op de uitgangspunten van de verzelfstandigde architectuurgeschiedenis. Ze ontstonden als antwoord op jarenlange bezuinigingen en reduceerden alles wat met de gebouwde omgeving te maken heeft tot het domein dat door ontwerpers wordt bestreken, een beperking die nog funester is dan het keurslijf van de kunstgeschiedenis ooit was. Het resulteerde in het monstrum van de creatieve industrie, dat is gebouwd op de misvatting dat creativiteit in elk domein hetzelfde is, en vormgeving uitsluitend door het ontwerp bepaald wordt. Redenen om zich zorgen te maken zijn er genoeg – maar een somberman is Koos Bosma nooit geweest. Daarvoor was hij ook te veel levensgenieter. Hij probeerde te voorkomen dat minder plezierige tendensen zijn humeur verpestten en bleef zoeken naar niches waar de klassieke, zich van zijn verantwoordelijkheden bewuste academicus kan blijven doen wat van hem verwacht mag worden. Welke mogelijkheden zag hij om de toekomst van het vak veilig te stellen? We zullen het nooit weten. Wat we wel weten is dat zijn voortijdige dood voor de achterblijvers verplichtingen schept het academisch vakwerk te behoeden voor marginalisering, en de vooraanstaande positie in de internationale wereld te herwinnen. We zullen zijn steun, zijn optimisme, zijn inzichten missen.

COR WAGENAAR

DE NEDERLANDSE REPUBLIEK IN BEELD

ILLUSTRATIES IN DE 'TEGENWOORDIGE STAAT DER VEREENIGDE NEDERLANDEN', 'HET VERHEERLYKT NEDERLAND' EN VERGELIJKBARE PUBLICATIES

EVERHARD KORTHALS ALTES

Tussen 1738 en 1803 verscheen de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, een prestigieus seriewerk van maar liefst 23 delen, waarin een historisch-topografische beschrijving van de gehele Republiek wordt gegeven. De doopsgezinde Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar (1709-1773) en zijn medeauteurs documenteerden hierin op encyclopedische wijze alle op dat moment voorhanden zijnde kennis over de geschiedenis en geografie van stad en platteland en over de aard, de zeden en de bedrijvigheid van de bewoners. Ondanks het boeiende beeldmateriaal ontstond er al kort na de verschijning van de eerste delen vraag naar aanvullende afbeeldingen. Isaak Tirion (1705-1765), de eveneens doopsgezinde en in Amsterdam woonachtige uitgever van de *Tegenwoordige staat*, voorzag in die behoefte met de publicatie van *Het verheerlykt Nederland*, een negendelig seriewerk dat vrijwel alleen beeld en nauwelijks tekst bevat.[1] Hij hoopte naar eigen zeggen met deze publicaties te bereiken dat de eigenwaarde en liefde voor het vaderland onder de lezers zou worden vergroot.[2]

Detail van 6c, zie pagina 224

	TEGENWOORDIGE STAAT		VERHEERLIJKT NEDERLAND		SCHATKAMER	
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Aantal afbeeldingen per provincie						
Holland	54	30%	266	32%	43	72%
Utrecht	27	15%	258	31%	13	22%
Gelderland	14	8%	121	15%	2	3%
Zeeland	33	18%	104	13%	0	0%
Generaliteitslanden	11	6%	77	9%	0	0%
Overijssel	10	6%	0	0%	0	0%
Friesland	17	10%	0	0%	0	0%
Groningen	9	5%	0	0%	1	2%
Drenthe	3	2%	0	0%	1	2%
TOTAAL	**178**	**100%**	**826**	**100%**	**60**	**100%**
Onderwerpen van de afbeeldingen						
Kaarten/stadsplattegronden	71	36%	0	0%	0	0%
Steden (stadsprofiel of gezicht)	31	16%	35	4%	0	0%
Dorpen (dorpsgezicht)	10	5%	156	19%	0	0%
Kerken	27	14%	98	12%	1	2%
Stadhuizen	22	11%	18	2%	4	6%
markten/pleinen	14	7%	15	2%	0	0%
Stadspoorten, wallen, torens en singels	4	2%	91	11%	0	0%
Kastelen en huizen	10	5%	291	35%	52	81%
Overig	9	4%	122	15%	7	11%
TOTAAL	**198**	**100%**	**826**	**100%**	**64**	**100%**
Datering van de afgebeelde gebouwen						
Romeinse oudheid	0	0%	0	0%	2	3%
Middeleeuwen	46	74%	483	88%	58	97%
Zeventiende en achttiende eeuw	16	26%	67	12%	0	0%
TOTAAL	**62**	**100%**	**550**	**100%**	**60**	**100%**

1. Getalsmatige vergelijking van de thematiek van afbeeldingen in de *Tegenwoordige Staat*, *Het Verheerlykt Nederland*, de *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, de *Oudheden en gestichten van Nederland* en het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden*

In de tot nu toe verschenen literatuur over deze twee belangrijke seriewerken ligt de nadruk op de totstandkoming van de publicaties, en dan met name op de voorbereidende tekeningen die de illustratoren tijdens hun reizen door het land maakten.[3] Kwantitatief onderzoek naar de thematiek van de afbeeldingen in deze seriewerken is nog nauwelijks verricht en een aantal andere basale maar cruciale vragen is tot nu toe evenmin op systematische wijze onderzocht. Welke provincies beeldden de kunstenaars het meest frequent af? Hadden zij meer aandacht voor de steden of voor het platteland? Welke gebouwen verbeeldden zij? En uit welke tijd dateren de afgebeelde gebouwen?

Door deze vragen te beantwoorden en daarnaast een vergelijking te maken met drie andere achttiende-eeuwse projecten, probeer ik te achterhalen wat men in die tijd de moeite waard vond om te verbeelden en waarom. Ten slotte doe ik verkennend onderzoek naar de vraag in hoeverre illustraties in achttiende-eeuwse seriewerken overeenkwamen of juist afweken van die in oudere historisch-topografische publicaties. Een vraag die hiermee samenhangt is of de illustratoren zich baseerden op eigen observatie, op oudere afbeeldingen, of op beide.

TEGENWOORDIGE STAAT

Aanvankelijk verliep het ambitieuze project van de *Tegenwoordige staat* heel vlot, maar nadat Jan Wagenaar

OUDHEDEN EN GESTICHTEN		KABINET	
Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
23	47%	195	68%
4	8%	68	24%
0	0%	23	8%
19	39%	0	0%
0	0%	2	1%
2	4%	0	0%
0	0%	0	0%
1	2%	0	0%
0	0%	0	0%
49	**100%**	**288**	**100%**
5	11%	0	0%
7	14%	22	8%
1	2%	59	20%
19	39%	31	11%
0	0%	2	1%
0	0%	0	0%
0	0%	46	16%
1	2%	80	28%
16	33%	48	16%
49	**100%**	**288**	**100%**
3	10%	0	0%
29	90%	224	98%
0	0%	5	2%
32	**100%**	**229**	**100%**

zich in 1744 als auteur had teruggetrokken, liep het steeds meer vertraging op. Tirion wist Wagenaar uiteindelijk over te halen opnieuw bijdragen te leveren, maar toen de uitgever in 1765 overleed, was het project nog lang niet af. De laatste delen kwamen met steeds langere tussenpozen tot stand.[4]

Het eerste deel van de serie is een inleiding over de Noordelijke Nederlanden in hun geheel. Het tweede behandelt de Generaliteitslanden, het derde Gelderland, het vierde tot en met het achtste Holland. Dan volgen Zeeland en Utrecht met elk twee delen. Vanaf 1785 verschenen ten slotte de beschrijvingen van de noordelijke provincies Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe. In totaal komen er in de verschillende delen 178 afbeeldingen voor van de hand van een grote hoeveelheid kunstenaars. De belangrijkste zijn Jan Caspar Philips, Cornelis Pronk, Jan de Beijer, Abraham de Haen en Hendrik Spilman.

Het best geïllustreerd zijn de steden in de westelijke provincies Holland, Zeeland en Utrecht, traditioneel het economische, politieke en culturele centrum van de Republiek. De meer perifere provincies zijn aanmerkelijk minder goed geïllustreerd (afb. 1). Opvallend is het grote aantal stadsplattegronden en kaarten, stadsprofielen en -gezichten en het vrij kleine aantal dorpsgezichten. De stad kreeg duidelijk meer aandacht dan het platteland. De meest verbeelde gebouwtypen zijn kerken en stadhuizen. Stadswallen, stadstorens, stadspoorten, kastelen en woonhuizen in of buiten de stad worden daarentegen relatief weinig verbeeld.[5] Van de afgebeelde gebouwen is een opmerkelijk groot aantal, ongeveer driekwart, middeleeuws, terwijl slechts een kwart in de zeventiende of achttiende eeuw is gebouwd.[6] Onder de 'moderne' gebouwen zijn bijvoorbeeld het stadhuis van Vlissingen (1594), het stadhuis van Amsterdam (1648-1665) en de beurs in Rotterdam (1720-1736).

Meestal baseerden de illustratoren zich op eigen observatie, maar soms moeten ze ook gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen. De prent van Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk van de *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem* vertoont bijvoorbeeld sterke gelijkenis met zeventiende-eeuwse afbeeldingen van onder anderen Pieter Saenredam en Gerrit Berckheyde (afb. 2a-c).[7] Het standpunt van de kunstenaars is vrijwel identiek. Wel heeft Pronk de vroeg-achttiende-eeuwse staat van de gebouwen weergegeven en niet de zeventiende-eeuwse situatie.[8] In het geval van het *Gezicht op Delft*, eveneens van de hand van Jan Caspar Philips naar een ontwerp van Cornelis Pronk (afb. 3a), is het tegenwoordig wereldberoemde *Gezicht op Delft* van Johannes Vermeer uit omstreeks 1660/61 hoogstwaarschijnlijk als voorbeeld gebruikt (afb. 3b). Het water van de Schie en de Schiedamse en Rotterdamse poort zijn in beide werken op soortgelijke wijze in beeld gebracht. Toch zijn er ook belangrijke verschillen. Pronk gaf de actuele staat van de poorten weer en niet de situatie van 1660. Ook ontbreekt bij hem de oever op de voorgrond, omdat zijn standpunt iets dichter bij de stad lag. Hij moet vanuit een bootje naar de stad hebben gekeken. Door dit gewijzigde gezichtspunt valt de toren van de Nieuwe Kerk nauwelijks op, terwijl die bij Vermeer zo'n prominente plaats in de compositie inneemt, een effect dat Vermeer nog eens versterkte door middel van het zonlicht dat op de toren schijnt, terwijl de poorten op de voorgrond in de schaduw liggen. Vermeers *Gezicht op Delft* bezat in 1742 beslist nog niet de faam die het schilderij nu bezit. Integendeel, het heeft gedurende vrijwel de gehele achttiende eeuw een nogal verborgen bestaan geleid. Niet te achterhalen is bijvoorbeeld wie de eige-

2a Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem*, in de *Tegenwoordige staat*

2b Jan van de Velde II naar Pieter Saenredam, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem*, 1628 (Rijksmuseum Amsterdam).

2c Gerrit Berckheyde, *Gezicht op de Grote Markt en het stadhuis in Haarlem*, 1671 (Frans Hals Museum).

naar was bij wie Pronk het kan hebben gezien. Vermeers schilderkunst genoot in de achttiende eeuw sowieso weinig bekendheid, waarschijnlijk vooral vanwege het feit dat hij maar een geringe hoeveelheid schilderijen had gemaakt. Pas in de negentiende eeuw groeide de Delftse schilder uit tot een van beroemdste meesters van de Gouden Eeuw.[9]

Toch is Pronk niet de enige achttiende-eeuwse kunstenaar die Vermeers *Gezicht op Delft* als uitgangspunt voor eigen werk lijkt te hebben gekozen. Onder anderen Abraham Rademaker en Abraham de Haen maakten verscheidene tekeningen van hetzelfde onderwerp, waarbij naast opvallende overeenkomsten opnieuw ook significante verschillen zijn waar te nemen.[10] Niet duidelijk is of het achttiende-eeuwse publiek zich wel realiseerde dat de Delftse stadsgezichten van Pronk, Rademaker en De Haen zo sterk leken op het werk van hun zeventiende-eeuwse voorganger.

HET VERHEERLYKT NEDERLAND

In 1745 verscheen bij de uitgever Isaac Tirion het eerste deel van *Het verheerlykt Nederland of kabinet van hedendaagsche gezichten*. Uit de tekst van de titelpagina en de inleiding wordt duidelijk wat de doelstellingen van de publicatie waren. De grote hoeveelheid afbeeldingen van steden, dorpen en kastelen in *Het verheerlykt Nederland* kon dienen als aanvulling van het beeldmateriaal in de *Tegenwoordige staat*. De keuze van afbeeldingen werd dan ook bepaald door de tekst van de eerdere publicatie. De tekst in *Het verheerlykt Nederland* werd tot een minimum beperkt. Om zo volledig mogelijk beeldmateriaal te kunnen opnemen, liet Tirion bovendien de illustraties uit Abraham Rademakers *Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten* uit 1725 opnieuw drukken. Die kon men vervolgens samen met de illustraties van *Het verheerlykt Nederland* toevoegen aan de *Tegenwoordige staat*. Het aantal kopers van de *Tegenwoordige staat* zal echter niet erg groot zijn geweest. Tirion voelde waarschijnlijk aan dat er voldoende vraag was naar afbeeldingen van steden, dorpen en kastelen zonder uitgebreide verklarende tekst.[11] Het aantal verzamelaars dat destijds historisch-topografisch beeldmateriaal in een atlas bijeenbracht, was namelijk bijzonder groot.[12]

Op de graveur Jan Caspar Philips na was het team illustratoren identiek met dat van de eerdere publicatie. Van de in totaal 826 afbeeldingen had ongeveer twee derde betrekking op de provincies Holland en Utrecht. Gelderland, Zeeland en Generaliteitslanden kregen aanzienlijk minder aandacht. Illustraties van Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe ontbreken zelfs geheel, omdat men door het overlijden van de uitgever Tirion in 1765 aan de publicatie van deze delen niet meer toekwam. Waarschijnlijk was het diens weduwe die na de dood van haar man besloot de delen over Utrecht uit te breiden met nogal heterogeen beeldmateriaal. Zo kan het grote aantal illustraties van die provincie worden verklaard.[13] Minder goed verklaarbaar is waarom afbeeldingen van grote Hollandse plaatsen als Amsterdam, Haarlem en Den Haag ontbreken. In het geval van Amsterdam en Haarlem kon dit hiaat enigszins worden ondervangen door Rademakers illustraties toe te voegen. Dat Tirion geen Haagse stadsgezichten publiceerde, had mogelijk te maken met zijn plan een afzonderlijke publicatie aan Den Haag te wijden, maar daarvan kwam niets terecht.[14]

In tegenstelling tot de *Tegenwoordige staat* komen in *Het verheerlykt Nederland* geen kaarten of stadsplattegronden voor (afb. 1). Stadsprofielen of -gezichten zijn er wel, maar veel geringer in aantal dan de dorpsgezichten. De geringe aandacht voor het platteland in de *Tegenwoordige staat* lijkt in *Het verheerlykt Nederland* enigszins te worden gecompenseerd. Illustraties van kerken en stadspoorten, wallen, torens of singels zijn betrekkelijk talrijk, maar vooral het enorme aantal kastelen buiten de stad valt op. Nog pregnanter dan in de *Tegenwoordige staat* is de nadruk op gebouwen uit de Middeleeuwen, terwijl monumenten uit de zeventiende of achttiende eeuw ondervertegenwoordigd lijken te zijn (afb. 4a-d).

De kunstenaars baseerden zich vrijwel altijd op eigen observatie, maar zullen soms ook gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen. Een voorbeeld daarvan is het *Gezicht op Rhenen vanaf de Galgenberg* van Hendrik Spilman naar ontwerp van Jan de Beijer uit 1750, waarvan motief en compositie een zekere gelijkenis vertonen met die van schilderijen van Hercules Seghers als het *Landschap met een stad aan een rivier* uit omstreeks 1620/30 of het *Gezicht op Rhenen* uit omstreeks 1625/30 (afb. 5a-c).[15] Bij deze schilderijen moet men zich realiseren dat een groot deel van de lucht later is toegevoegd om ze aan de veranderde smaak aan te passen. Opvallend is dat De Beijer lijkt terug te grijpen op het voor Seghers en zijn generatie kenmerkende horizontale formaat.

VERGELIJKBARE PROJECTEN IN DE VROEGE ACHTTIENDE EEUW

Eerder in de achttiende eeuw waren er drie publicaties verschenen die zich goed lenen om met de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* te worden vergeleken: de *Schatkamer der Nederlandsche oudheden* van Ludolf Smids (1711), de *Oudheden en gestichten van Nederland* van Hugo Franciscus van Heussen (1715-1725) en het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* van Mattheus Brouërius van Nidek en Isaac Le Long (1727-1733).[16] Overeenkomstig zijn de encyclopedische wijze van documenteren en de ambitie om de gehele Republiek te behandelen. Door hun antiquarische benadering verschillen de drie publicaties echter enigszins van historisch-topografische projecten, die in beginsel evenveel aandacht voor de eigentijdse situatie van het land en zijn bewoners hadden als voor zijn geschiedenis en oudheden. Uit het kwantitatieve onder-

3a Jan Caspar Philips naar ontwerp van Cornelis Pronk, *Gezicht op Delft*, 1742, in de *Tegenwoordige staat*

zoek blijkt evenwel dat die ietwat andere benadering tot betrekkelijk geringe verschillen in de keuze van illustraties leidde (afb. 1). Ik zal de drie publicaties nu in chronologische volgorde de revue laten passeren.

Het titelblad van het boek van de Amsterdamse arts en amateur-oudheidkundige Ludolf Smids vermeldt dat het om een 'woordenboek' gaat: een encyclopedie in alfabetische volgorde, waarin de Nederlandse steden, dorpen, kastelen, sloten, herenhuizen, oude volkeren, rivieren, 'vermaarde lieden in staat en oorlog', oudheden en gewoontes worden behandeld. De zestig illustraties waren grotendeels ontworpen door de zeventiende-eeuwse kunstenaar Roelant Roghman. Slechts een klein deel van de afbeeldingen was eigentijds, van de hand van Jacobus Schijnvoet.

Nog veel duidelijker dan in de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* ligt de nadruk van de afbeeldingen in de *Schatkamer* op de provincies Holland en Utrecht (afb. 1). De overige provincies komen er bekaaid van af. Kaarten of stadsplattegronden komen niet voor in deze publicatie en ook stads- of dorpsgezichten ontbreken. In vergelijking met andere seriewerken gaat er uitzonderlijk veel aandacht uit naar kastelen en onder de afgebeelde kastelen, (voormalige) abdijen en kloosters bevindt zich een groot aantal ruïnes. Alle afgebeelde gebouwen stammen uit de

3b Johannes Vermeer, *Gezicht op Delft*, ca. 1660-1661 (Mauritshuis)

Middeleeuwen, op twee monumenten uit de Romeinse Oudheid en de Prehistorie na: de Brittenburg bij Katwijk en een Drents hunebed.[17]

De publicatie van Hugo Franciscus van Heussen, die door Hendrik van Rijn uit het Latijn werd vertaald en aangevuld, is anders van aard dan het boek van Smids.[18] In de eerste drie delen, getiteld *Batavia Sacra, of kerkelyke historie en oudheden van Batavia: behelzende de levens van onze eerste geloofsverkondigers; mitsgaders van de Utregtsche bisschoppen* (1715-1716) zet Van Heussen, priester en geschiedschrijver, de geschiedenis van het katholieke geloof in Nederland uiteen. In de overige veertien delen worden de belangrijkste kerken, kloosters en andere geestelijke gebouwen in de Republiek behandeld. De titelpagina's van de twee delen over de provincie Zeeland wijken af van die van de overige delen, omdat specifiek melding wordt gemaakt van de beschrijving van de 'oudheden, opkomsten, en benaamingen van de eylanden onder Zeeland behoorende, en van de Steden en Dorpen, in die eylanden gelegen'.

Van Heussen behandelt achtereenvolgens de streken of provincies Utrecht, Rijnland, Zuid-Holland en Schieland, Delft, Delftland en Den Haag, Kennemerland, Amstelland, Noord-Holland en West-Friesland, Zeeland, Friesland, Groningen en Overijssel. In het ge-

4a-b Hendrik Spilman naar ontwerp van Cornelis Pronk, *Twee gezichten op Rijnsburg*, 1750, in *Het verheerlykt Nederland*

4c-d Hendrik Spilman naar ontwerp van de monogrammist JBD, *Twee gezichten op de stad Zutphen*, 1744, in *Het verheerlykt Nederland*

5a Hendrik Spilman naar ontwerp van Jan de Beijer, *Gezicht op Rhenen vanaf de Galgenberg*, 1750, in *Het Verheerlijkt Nederland*

5b Hercules Seghers, *Landschap met een stad aan een rivier*, ca. 1620/30 (Staatliche Museen, Gemäldegalerie Berlijn)

5c Hercules Seghers, *Gezicht op Rhenen*, ca. 1625/1630 (Staatliche Museen, Gemäldegalerie Berlijn)

hele boek staan in totaal 49 afbeeldingen, waarvan Holland en Zeeland de hoofdmoot vormen (afb. 1). Er zijn zowel kaarten, stadsplattegronden als stadsprofielen of -gezichten te vinden, maar slechts een enkel dorpsgezicht. Logischerwijs toont een groot aantal afbeeldingen kerken, kloosters en abdijen. Illustraties van stadhuizen, markten, pleinen, stadspoorten, wallen of torens ontbreken daarentegen.

Bij de stadsplattegronden zijn zowel kaarten te vinden die de actuele toestand van de stad tonen, als kaarten die een eerdere fase van ontwikkeling laten zien. Zo is een plattegrond van Middelburg van omstreeks het jaar 1400 opgenomen. Opnieuw stammen vrijwel alle afgebeelde gebouwen uit de Middeleeuwen. Uitzonderlijk zijn de drie verbeeldingen van monumenten uit de Romeinse Oudheid: de Nehellenia-altaren in Zeeland uit de tweede-derde eeuw na Christus.[19] Architectuur uit de zeventiende of achttiende eeuw ontbreekt bij Van Heussen.

Als laatste vroeg-achttiende-eeuws seriewerk komt het zesdelige *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* uit 1727-1733 aan de orde. Iets eerder, in 1725, was het tweedelige *Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten* verschenen, waarin exact dezelfde afbeeldingen te vinden waren. Het grote verschil tussen de twee publicaties zit in de tekstuele uitbreiding van de hand van de oudheidkundige Mattheus Brouërius van Nidek, die daarbij samenwerkte met Isaac Le Long. Alle afbeeldingen waren van de hand van Abraham Rademaker.[20]

Evenals in de *Schatkamer* kregen Holland en Utrecht in het *Kabinet* verreweg de grootste hoeveelheid afbeeldingen en waren de overige provincies zwaar ondervertegenwoordigd (afb. 1). Kaarten of stadsplattegronden komen in deze publicatie niet voor. Net als in *Het verheerlykt Nederland* is een opvallend groot aantal dorpsgezichten opgenomen, terwijl het aantal stadsprofielen of -gezichten vrij klein is. Een andere overeenkomst is de grote hoeveelheid afgebeelde kastelen. Daarnaast komen er betrekkelijk veel afbeeldingen van kerken en stadspoorten voor. Net als in de eerder behandelde publicaties stammen vrijwel alle afgebeelde gebouwen uit de Middeleeuwen. Slechts vijf gebouwen waren van betrekkelijk recente datum. Monumenten uit de Oudheid ontbreken bij Rademaker.

Rademaker baseerde zijn ontwerpen regelmatig op zeventiende-eeuwse voorbeelden. Soms kon hij ook niet anders, omdat hij niet de actuele maar de vroegere staat van een gebouw wilde weergeven. Een voorbeeld is het prentje van *De Dam met het oude stadhuis in Amsterdam*, dat sterke gelijkenissen vertoont met een schilderij van Jan Abrahamsz. Beerstraten (afb. 6a en 7a).[21] Hierop is de toestand van de Dam tussen 1615 en 1640 weergegeven, dat wil zeggen kort voor de bouw van het nieuwe stadhuis. Toch is de prent van Rademaker geen exacte kopie van het schilderij. Allereerst valt op dat de sneeuw ontbreekt en de menselijke figuren verschillen. Ook is Rademakers standpunt iets verder van het stadhuis vandaan, waardoor de lengte van de daken sterker wordt benadrukt.

Een ander voorbeeld is *Gezicht op de Binnen-Amstel met het Rondeel en de Doelentoren in Amsterdam* (afb. 6b). Dit gebouw, een onderdeel van de voormalige vestingwerken, werd in 1630-1631 gesloopt. Rademaker moest zich dus baseren op vroeg-zeventiende-eeuwse voorbeelden, waarschijnlijk een schilderij of een tekening van een onbekende kunstenaar, mogelijk Hendrick Cornelisz. Vroom (afb. 7b).[22]

Bij het maken voor het ontwerp van zijn prentje van de *Kleine Houtpoort in Haarlem* naar de situatie in 1619 baseerde Rademaker zich mogelijk op een tekening van Vincent Laurens van der Vinne (afb. 6c en 7c), maar soortgelijke composities, onder anderen van Gerrit Berckheyde, kunnen ook invloed hebben gehad.[23]

VERKENNEND ONDERZOEK NAAR DE TRADITIE

De *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* zijn typische producten van de achttiende eeuw. Het zijn ambitieuze werken, die getuigen van een tot dan toe ongekende drang de gehele Republiek zo volledig mogelijk te beschrijven en te illustreren. Tegelijkertijd kunnen deze publicaties in een lange traditie worden geplaatst van geïllustreerde historisch-topografische publicaties, die vanaf de zestiende eeuw in groten getale in de Nederlanden verschenen. In het nu volgende wordt deze traditie op chronologische wijze verkend.

Een heel vroege en bijzonder invloedrijke historisch-topografische publicatie was de beschrijving van de Nederlanden van de in Antwerpen woonachtige Florentijn Lodovico Guicciardini uit 1567.[24] Hierin speelt Antwerpen de hoofdrol. De stad wordt in beeld gebracht door middel van drie illustraties die nauw bij de tekst aansluiten. Te zien zijn een stadsplattegrond, een gezicht op de Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal en een afbeelding van het zojuist voltooide, monumentale stadhuis. Dat wil zeggen: het belangrijkste religieuze en het belangrijkste profane openbare gebouw van de stad.

De Noordelijke Nederlanden beschreef Guicciardini slechts beknopt en illustraties liet hij daarbij zelfs geheel achterwege. Toen in 1612 de eerste Nederlandse vertaling van zijn boek verscheen, werd besloten een aanzienlijk grotere hoeveelheid afbeeldingen op te nemen.[25] Naast een grote hoeveelheid plattegronden van Noord-Nederlandse steden komen er onder andere afbeeldingen van gebouwen in Amsterdam in voor, zoals de Oude en Nieuwe Kerk, het stadhuis met de Waag op de Dam en de zojuist voltooide Koopmansbeurs van Hendrick de Keyser.

In het aan de land- of streekbeschrijving verwante genre van de stedenatlas ligt de nadruk niet op de tekst, maar op het beeld. Een vroeg voorbeeld is het zesdelige *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg uit 1572-1617.[26] Hierin komen zowel

kaarten als stadsprofielen van talloze Nederlandse steden voor, verspreid over geheel het land.

De eerste beschrijving van één enkele stad in de Noordelijke Nederlanden is die van Johannes Isacius Pontanus, de *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*.[27] In 1611 publiceerde hij die tekst in het Latijn, maar drie jaar later verscheen een Nederlandse vertaling. In deze stadsbeschrijving wordt topografie opnieuw met geschiedenis gecombineerd. Bijzonder interessant zijn de twee stadsplattegronden, die evenals de tekst aan beide aspecten aandacht geven, maar ook aan de actualiteit. Ze tonen de laatmiddeleeuwse plattegrond in combinatie met een Amsterdams stadsprofiel vanaf het IJ en een uiterst actueel uitbreidingsplan van de stad.[28] Daarnaast zijn illustraties te vinden van een aantal belangrijke gebouwen, zoals de Waag op de Dam, het Weeshuis, het Oudemannenhuis, het Rasphuis en de gloednieuwe Beurs.

Na Amsterdam volgden andere Noord-Nederlandse steden als Leiden en Haarlem met soortgelijke publicaties. Samuel Ampzings *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* uit 1628 wijkt echter iets af, omdat hierin het genre van de stadsbeschrijving wordt gecombineerd met dat van het stedendicht en stedenlof.[29] Typisch voor het laatste genre is de grote aandacht voor de deugdzaamheid van de burgers van de stad. Ook in deze publicatie spelen afbeeldingen een belangrijke rol. Er zijn opnieuw stadsplattegronden en -profielen te vinden en ook de belangrijkste religieuze en profane gebouwen en plekken worden afgebeeld, zoals de Grote Kerk en het stadhuis met de Grote Markt. De prent van de Grote Markt en het stadhuis van Jan van de Velde II naar Pieter Saenredam toont een vrijwel identiek standpunt als latere schilderijen van Saenredam en Gerrit Berckheyde en het ontwerp van Cornelis Pronk (afb. 2a-c). Typisch voor Haarlem is dat de ruïnes in het groene ommeland van de stad, zoals die van Brederode en het Huis ter Kleef, veel aandacht in deze publicatie kregen, zowel in tekst als beeld.[30] Vervolgens verschenen er in de loop van de zeventiende eeuw ook in andere Hollandse steden als Dordrecht, Delft en Rotterdam omvangrijke stadsbeschrijvingen.[31] In de jaren 1660-1670 ontstond een ware hausse aan Amsterdamse stadsbeschrijvingen, die in verband gebracht kan worden met de voltooiing van de vierde uitleg van Amsterdam.[32]

Het type gebouwen op illustraties in stadsbeschrijvingen werd na verloop van tijd meer divers. Naast de belangrijkste religieuze en wereldlijke gebouwen van de stad als de (hoofd)kerken en het stadhuis, werden steeds vaker marktplaatsen, liefdadigheidsinstellingen, bolwerken, poorten, singels, buitenplaatsen en kastelen in de omgeving afgebeeld.

Opmerkelijk is dat er in de achttiende eeuw talloze nieuwe stadsbeschrijvingen bijkwamen, veel meer zelfs dan er in de zeventiende eeuw waren verschenen, ondanks de economische stagnatie of achteruitgang van de meeste steden. Een groot deel van deze beschrijvingen behandelt niet een stad in Holland, het centrum van de Republiek, maar in de periferie.[33] De nadruk in veel publicaties op de vroegere welvaart en macht kan verklaard worden vanuit het besef dat de werkelijke bloei over zijn hoogtepunt heen was. Armoede en verval speelden in de verbeelding van de achttiende-eeuwse stad geen rol. De stadsbeschrijvingen weerspiegelden vooral het gewenste beeld van de clientèle uit de stedelijke elite en burgerij.[34]

Om te achterhalen wat voor soort afbeeldingen er in achttiende-eeuwse stadsbeschrijvingen voorkomen, is verder onderzoek nodig. Hier kan slechts één (willekeurig) voorbeeld worden uitgelicht: de *Beschryving der stad en lande van Breda* van Thomas Ernst van Goor uit 1744.[35] Hierin treffen we stadsplattegronden en -profielen aan die niet alleen een actuele toestand weergeven, maar ook die uit het verleden. Zo kunnen de groei en veranderingen in beeld worden gebracht. Daarnaast zijn er afbeeldingen van de belangrijkste religieuze en profane gebouwen in opgenomen, zoals de Grote Kerk en het Kasteel.[36] Duidelijk is dat de keuze van afbeeldingen in deze stadsbeschrijving niet afwijkt van die in zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen.

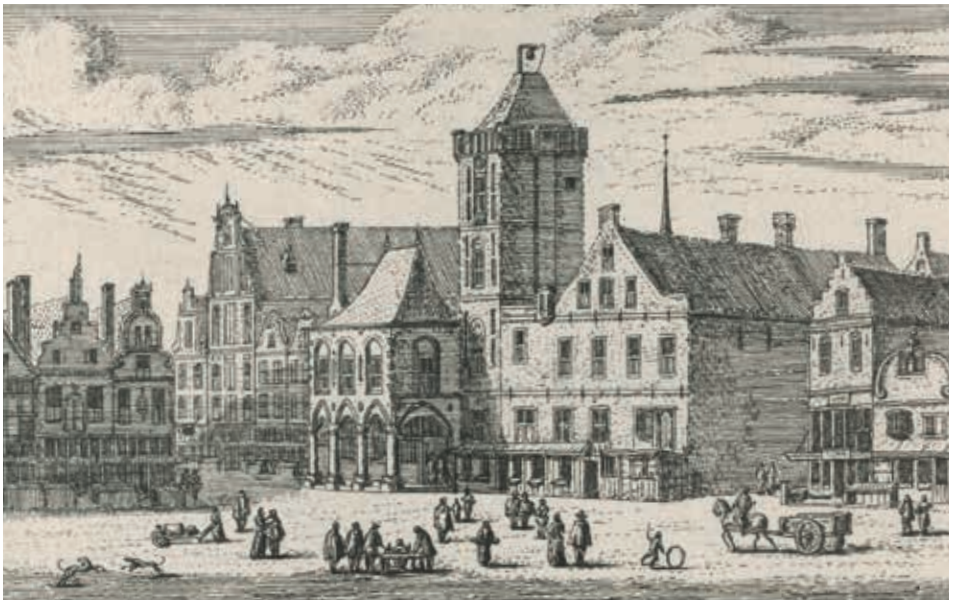
CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

Centraal in deze bijdrage staat het kwantitatieve onderzoek naar de thematiek van afbeeldingen in de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* en drie vergelijkbare achttiende-eeuwse publicaties van de hand van respectievelijk Smids, Van Heussen en Brouërius van Nidek en Le Long (afb. 1). Geprobeerd is om een gefundeerd antwoord te geven op de vraag welke provincies het meest frequent werden afgebeeld, of er meer aandacht voor de steden of voor het platteland was, welke gebouwen werden verbeeld en uit welke tijd de afgebeelde gebouwen stammen.

Vastgesteld kan worden dat van alle provincies Holland, het economische, politieke en culturele centrum van de Republiek, steevast de meeste aandacht kreeg. De belangstelling voor het platteland en de periferie nam echter wel steeds meer toe, zeker in vergelijking met de zeventiende eeuw. Met name in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden* en in *Het verheerlykt Nederland* komen relatief veel dorpsgezichten voor.[37]

De *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* kunnen in een lange traditie van geïllustreerde historisch-topografische publicaties worden geplaatst. In de oudste voorbeelden, zoals de beschrijving van de Nederlanden door Guicciardini, waren alleen afbeeldingen van de belangrijkste religieuze en wereldlijke openbare gebouwen van de stad geplaatst, zoals de hoofdkerken en het stadhuis, maar in de loop van de zeventiende eeuw werd het type gebouwen of gebieden

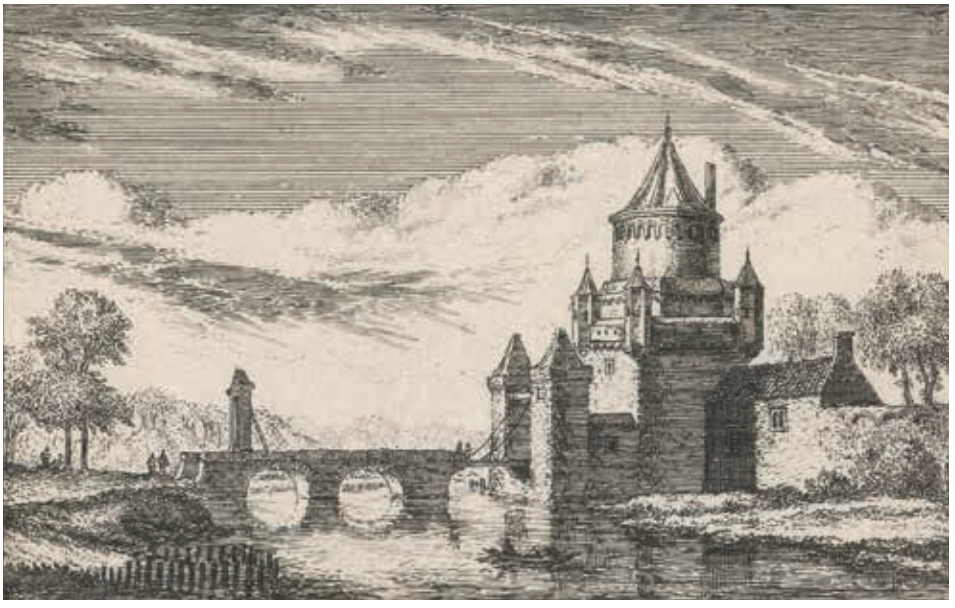
6a Abraham Rademaker, *De Dam met het oude stadhuis in Amsterdam*, 1725, in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden*

6b Abraham Rademaker, *Gezicht op de Binnen-Amstel met het Rondeel en de Doelentoren in Amsterdam*, 1725, in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*.

6c Abraham Rademaker, *Kleine Houtpoort in Haarlem*, 1725, in het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*.

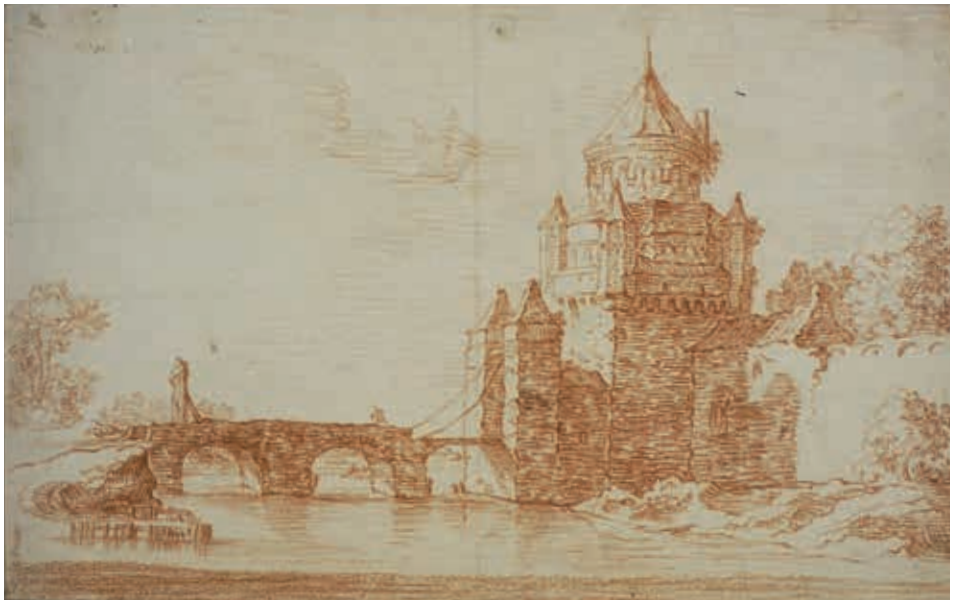

7a Jan Abrahamsz. Beerstraten, *De Dam met het oude stadhuis in Amsterdam*, ca. 1630-1650 (Amsterdam Museum)

7b Hendrick Cornelisz Vroom (toegeschreven aan), *Gezicht op de Binnen-Amstel met het Rondeel en de Doelentoren in Amsterdam*, ca. 1615-1630 (Amsterdam Museum)

7c Vincent Laurens van der Vinne, *Kleine Houtpoort in Haarlem*, ca. 1680 (Noord-Hollands Archief Haarlem)

dat werd geïllustreerd steeds verder uitgebreid. Die ontwikkeling zette door in de achttiende-eeuwse seriewerken als de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland*. Afbeeldingen van kerken en stadhuizen namen weliswaar nog steeds een belangrijke plaats in, maar daarnaast werden marktplaatsen, liefdadigheidsinstellingen, (voormalige) kloosters en abdijen, bolwerken, poorten, singels, buitenplaatsen en kastelen in de omgeving van de stad frequent geïllustreerd. Huizen van particulieren in de stad kregen daarentegen nauwelijks aandacht. Deze keuze van illustraties sloot overigens goed aan bij de tekstuele hoofdaccenten.

De naar mijn mening meest verrassende uitkomst is dat het merendeel van de afgebeelde gebouwen in de *Tegenwoordige staat* en *Het verheerlykt Nederland* betrekkelijk oud was en uit de Middeleeuwen stamde, terwijl zeventiende- of achttiende-eeuwse gebouwen veel minder vaak voorkomen. De historisch-topografische seriewerken verschillen in dit opzicht weinig van de antiquarische publicaties van Smids, Van Heussen en Brouërius van Nidek en Le Long. De ouderdom van een gebouw moet een belangrijk criterium zijn geweest, zowel voor uitgevers als voor afnemers van historisch-topografische publicaties. Daaronder waren dan ook veel oudheidkundigen.

Het is de vraag in hoeverre ook de architectuurstijl een rol speelde. In zowel de zeventiende als de achttiende eeuw domineerde de classicistische bouwstijl in de Republiek en de gotiek werd over het algemeen oninteressant of zelfs afstotelijk gevonden. Toch bestond er ook, ondanks de veelgehoorde kritiek op de gotiek, een groep liefhebbers van middeleeuwse architectuur, die de oude, onregelmatige en vaak vervallen gebouwen 'schilderachtig' vond.[38] Hun voorkeur gaf mijns inziens een eerste aanzet tot de negentiende-eeuwse herwaardering van de gotische architectuurstijl in Nederland.

De illustratoren van achttiende-eeuwse seriewerken baseerden zich meestal op eigen observatie, opgedaan tijdens hun reizen door het land. Soms waren zij echter aangewezen op oud beeldmateriaal, bijvoorbeeld als men de vroegere staat van een inmiddels afgebroken of sterk gewijzigd gebouw wilde weergeven. Daarnaast waren er zeventiende-eeuwse stadgezichten die zo'n indruk moeten hebben gemaakt dat ze achttiende-eeuwse kunstenaars hebben beïnvloed in bijvoorbeeld het kiezen van een bepaald standpunt. De oude voorbeelden werden niet letterlijk gekopieerd, maar fungeerden als compositiemodel voor de weergave van de actuele situatie.

NOTEN

1 Graag zou ik Paul Knolle en Reinout Rutte willen danken voor hun suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit artikel.
[*Hedendaagse historie, of*] *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 23 delen, Amsterdam 1738-1803 (in: *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volken*, deel XI-XXXII); *Het verheerlykt Nederland of kabinet van hedendaagsche gezichten*, 9 delen, Amsterdam 1745-1774.

2 *Tegenwoordige Staat*, deel 1 (= deel XI) 1738, 'Voorreden'. Zie ook: E. Koolhaas-Grosfeld, 'Van de tuin naar de wildernis. Over de waardering voor de natuur en het landschap in Nederland in de achttiende eeuw', in: W. Loos, R.J. te Rijdt en M. van Heteren, *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de achttiende en negentiende eeuw*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1997, 57-58.

3 Zie onder andere: G. de Wert, *Jan de Beijer. Tekeningen van Emmerik tot Roermond*, Venlo 1980; L.P. Kasteleyn, 'Korte handleiding bij het onderscheiden der tekeningen van Pronk en De Haen', in: H.W.M. van der Wyck en J. Enkelaar-Lagendijk, *Overijsselse buitenplaatsen*, Alphen aan de Rijn 1983, 168-171; P.J. Klapwijk, 'De totstandkoming van *Het Verheerlijkt Nederland*', in: C. Schiffer (red.), *Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden* (*Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 4 [1985]), Delft 1987, 179-199; C.C.S. Wilmer (red.), *Jan de Beijer in Utrecht. Stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18de eeuw*, Utrecht (Gemeentelijke Archiefdienst)/Alphen aan de Rijn 1987; H. Romers, *J. de Beijer. Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen*, 6 delen, Alphen aan de Rijn 1987-2000; L. Kasteleyn, '"Opdat de waarheid klaar in uwe tekening spele". De topografische tekenkunst in de Republiek gedurende het tweede kwart van de 18de eeuw en de theorieën van Newton (I)', *Delineavit et Sculpsit* nr. 6 (december 1991), 10-29; L. Kasteleyn, '"Opdat de waarheid klaar in uwe tekening spele". De topografische tekenkunst in de Republiek gedurende het tweede kwart van de 18de eeuw en de theorieën van Newton (II)', *Delineavit et Sculpsit* nr. 7 (december 1991), 16-35; L. Kasteleyn, 'Een Pronkende Haen. Nieuwe toeschrijvingen van zes schetsboekjes van Cornelis Pronk (1691-1759) en Abraham de Haen (1707-1748) in het Rijksprentenkabinet', *Bulletin van het Rijksmuseum* 44 (1996), 91-119; L. Kooijmans, E.A. de Jong en H.M. Brokken (red.), *Pronk met pen en penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland*, Amsterdam 1997; A. Beenhakker, 'Cornelis Pronk en Abraham de Haan in Zeeland in 1729', *Zeeland* 9 (2000), 37-46; H.G. Scheltema, 'Heerde rond 1730. Andries Schoemaker en de tekeningen van Cornelis Pronk en Abraham de Haen', *Heerde Historisch* 108 (september 2003), 3-28; G. Scheltema, 'Gezigten van Den Haag. Enkele aspecten van een serie schetsen van Cornelis Pronk uit 1741-1742', *Delineavit et Sculpsit* 29 (2005), 13-41; L.M. Schoemaker, 'Cornelis Pronk en Abraham de Haen in Zuid-Holland. Sporen van een tekenreis, mei 1730', in: E. Buijsen e.a. (red.), *Kunst op papier in de achttiende eeuw/Art on Paper in the Eighteenth Century. Liber Amicorum aangeboden aan Charles Dumas ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag*, Zoetermeer 2014, 206-217.

4 Klapwijk 1987 (noot 3), 191-192.

5 Sommige afbeeldingen zijn in verschillende categorieën te plaatsen. Op een gezicht van een markt kan bijvoorbeeld ook een kerk of een raadhuis voorkomen. Afhankelijk van de nadruk die een gebouw krijgt, heb ik besloten de afbeelding in één of twee categorieën te plaatsen.

6 Uiteraard is de grens tussen middeleeuwse en zeventiende- en achttiende-eeuwse gebouwen lang niet altijd scherp te trekken. Sommige gebouwen zijn bijvoorbeeld in de Middeleeuwen gebouwd

en later gerenoveerd of uitgebreid. Als de middeleeuwse kenmerken van het gebouw in de afbeelding worden benadrukt, heb ik het ook zo gecategoriseerd.

7 G. Schwartz en M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd*, Maarssen/Den Haag 1989, 42-43 en 57-59; C. Lawrence, *Gerrit Adriaensz. Berckheyde (1638-1698)*, Doornspijk 1991, 30-31, afb. 7; A. van Suchtelen en A. Wheelock e.a., *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, Den Haag (Mauritshuis)/Washington (National Gallery of Art)/Zwolle 2008, nr. 39, 166-169.

8 Kooijmans, De Jong en Brokken 1997 (noot 3), 241.

9 B.P.J. Broos en A.K. Wheelock jr., *Johannes Vermeer*, Den Haag (Mauritshuis)/Washington (National Gallery of Art)/Zwolle 1995; W. Liedtke, M.C. Plomp en A. Rüger, *Vermeer and the Delft School*, New York (Metropolitan Museum)/Londen (National Gallery) 2000.

10 C.J. Kaldenbach, 'Gezichten op Delft in de 17e en 18e eeuw', in: I.V.T. Spaander en R. Leeuw, *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, Delft (Stedelijk Museum Het Prinsenhof) 1982, 132-135 en afb. 208-218; C.J. Kaldenbach, 'Abraham Rademaker (1676/77-1735). Nieuwe biografische gegevens en een verkenning van zijn getekende werk,' in: C. Scheffer (red.), *Achttiende-eeuwse kunst in de Nederlanden* (*Leids Kunsthistorisch Jaarboek*; 4 [1985]), Delft 1987, 165-178; W. Beelaerts van Blokland en Ch. Dumas, *Kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, Zwolle 2006, 31-32.

11 Klapwijk 1987 (noot 3), 182.

12 Zie recent onder andere: B. Bakker, '"De Atlas van Amsterdam" en zijn encyclopedische wortels', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 100-3/4 (2013), 99-133.

13 Klapwijk 1987 (noot 3), 193-194.

14 Scheltema 2005 (noot 3), 13-41, met name 17-18.

15 J.G. van Gelder, 'Hercules Seghers erbij en eraf', *Oud Holland* 65 (1950), 216-226 en *Oud Holland* 68 (1953), 149-157; Romers 1987-2000 (noot 3), deel II (1994), nrs. 533-533a; L.M. Schoemaker, *Tegen de helling van de Heuvelrug. Rhenen in oude tekeningen 1600-1900*, Utrecht 2007, 88. Kasteleyn 1991 (noot 3) benadrukt dat de illustratoren van *Het verheerlykt Nederland* zich – in tegenstelling tot soortgelijke, eerdere publicaties – vrijwel altijd op eigen observatie hebben gebaseerd, maar hij onderzoekt niet of ze wellicht gebruik hebben gemaakt van oudere afbeeldingen om bijvoorbeeld hun standpunt te bepalen.

16 L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche oudheden*, 1711; H.F. van Heussen, *Oudheden en gestichten van Nederland*, 18 delen, 1715-1725; M.B. van Nidek en I. Le Long, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*, 6 delen, 1727-1733. Zie voor deze publicaties onder andere: A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam/Antwerpen 1998, 21 en 24.

17 Van der Woud 1998 (noot 16), 39 en 44-45; S. Langereis, 'Antiquitates. Voorvaderlijke oudheden', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. Een geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 57-83, met name 79-80; F. Grijzenhout, 'Vaderlandse oudheden', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. Een geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 109-132, met name 116-117.

18 Grijzenhout 2007 (noot 17), 114.

19 Voor eerdere beschrijvingen en verbeeldingen van deze altaren zie: Langereis 2007 (noot 17), 73-74.

20 E.A. de Jong, 'Historisch landschap. Haarlem als hoofdstad van het Hollands Arcadië', in: K. Levy-van Halm (red.), *De trots van Haarlem*, Haarlem (Frans Hals Museum) 1995, 127-133; Beelaerts van Blokland en Dumas 2006 (noot 10), 27-29.

21 A. Blankert, *Amsterdams Historisch Museum. Schilderijen daterend van voor 1800. Voorlopige catalogus*, Amsterdam 1975/1979, 35, nr. 39; R. Wattenmaker e.a., *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*, Amsterdam (Amsterdams Historisch Museum)/Toronto (Art Gallery of Ontario) 1977, 202-203, nr. 100; G. van der Most, *Beerstraaten. Kunstschilders uit de zeventiende eeuw*, Noorden 2002, 25; N. Middelkoop, *De oude meesters van de stad Amsterdam. Schilderijen tot 1800*, Amsterdam 2008, 201. Zie verder: L. van Oosterzee en B. Gerlagh, *Langs Amsterdamse grachten. Tekeningen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, Varik 2012, 140-141, nr. 63 (een voorstudie, mogelijk van de hand van Abraham Rademaker).

22 Blankert 1975-79 (noot 21), 357, nr. 494; Wattenmaker 1977 (noot 21), 122-123, nr. 36; B. Bakker, E. Fleurbaay en A.W. Gerlagh, *De verzameling Van Eeghen. Amsterdamse tekeningen 1600-1950*, Zwolle 1988, 61-62, nr. 6; Middelkoop 2008 (noot 21), 255.

23 E. van den Berg, 'Haarlemse stadspoorten. Een serie tekeningen van Vincent Jansz van der Vinne (1736-1811),' in: H. Miedema, R.W. Scheller en P.J.J. van Thiel (red.), *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 162-163; M. Plomp, 'Sprokkelingen rond de Kleine Houtpoort te Haarlem', *Teylers Museum Magazijn* 15 (1987), 12-15; Lawrence 1991 (noot 7), 45 en afb. 38.

24 Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, 1567. Zie E. Verbaan, *De woonplaats van de faam. De grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2011, 59-64.

25 L. Guicciardini (vertaling van Cornelis Kiliaen en uitbreiding door Petrus Montanus), *Beschrijvinge van alle de Neder-Landen, anderssins ghenoemt Nederland-Duitslandt*, Amsterdam 1612.

26 G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, 6 delen, 1572-1617. Zie voor de stedenatlas als genre: Verbaan 2011 (noot 24), 78-79.

27 J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam 1614. Zie voor de stadsbeschrijving als genre: E.O.G. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 9 (1993), 97-116; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam', *Amstelodamum Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 85 (4) 1998, 106-115; E.O.G. Haitsma Mulier, 'Descriptions of towns in the seventeenth-century province of Holland', in: A. Wheelock en A. Seeff (red.), *The public and private in Dutch culture of the Golden Age*, Newark/Londen 2000, 24-32; Verbaan 2011 (noot 24), 10-18. Zie voor de illustraties in Pontanus: I.H. van Eeghen, 'Illustraties van de 17de-eeuwse beschrijvingen en plaatwerken van Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 66 (1974), 96-116, met name 97.

28 J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 45-47.

29 S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland … Mitsgaders Petri Scriverii Laure-kranz voor Laurens Koster*, Haarlem 1628. Zie: H. van Nierop, 'How to honor one's city. Samuel Ampzing's vision on the history of Haarlem', *Theoretische geschiedenis* 20 (1993), 268-282.

30 H. Leeflang, 'Het aardse paradijs. Het Haarlemse landschap in de 16de- en 17de-eeuwse literatuur en beeldende kunst', in: K. Levy-van Halm (red.), *De trots van Haarlem*, Haarlem (Frans Hals Museum) 1995, 115-126; H. Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view. Haarlem and its environs in literature and art, fifteenth-seventeenth century', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Natuur en landschap in de Nederlandse kunst 1500-1850* (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*; 48 [1997]), Zwolle 1998, 53-115.

31 Verbaan 2011 (noot 24), 18-22.

32 Van Eeghen 1974 (noot 27), 96-116; J. van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedbeschrijving voor Wagenaar', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985), 218-230; Haitsma Mulier 1998 (noot 27), 106-115.

33 Verbaan 2011 (noot 24), 25. Zie verder: W. Nijhoff en F. van Hattum, *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw*, 's-Gravenhage 1953 (tweede editie) en de monografie op de website van het RKD: 'Stedentrots & stedenpracht: kunstenaarsvermeldingen in stadsbeschrijvingen van Noord-Nederlandse steden 1600-1850'.

34 G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen 2011, 19.
35 Th.E. van Goor, *Beschryving der stad en lande van Breda*, Den Haag 1744.
36 J. Grosfeld e.a., *"... een thans niet meer bestaande schilderij". Eerste verkenningen van het schilderij "Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda*, Breda (Breda's Museum) 2013.
37 Voor zeventiende-eeuwse beschrijvingen van zowel centrum als periferie in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden zie: R. Esser, *The politics of memory. The writings of partition in the seventeenth-century Low Countries*, Leiden/Boston 2012.
38 E. de Jongh, '"'t Gotsche krulligh mall." De houding tegenover de gotiek in het zeventiende-eeuwse Holland', in: C.A.H. Broos e.a. (red.) *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 24 (1973), 85-145; P. Knolle, 'Het begrip "Gotisch" in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 16 (1984), 17-38; Van der Woud 1998 (noot 16), 139-153; B. Bakker, 'Schilderachtig. Discussies over term en begrip in de zeventiende eeuw', in: C. van Eck, J. van den Eynde en W. van Leeuwen (red.), *Het schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*. Amsterdam 1994, 11-24; B. Bakker, 'Schilderachtig. Discussions of a seventeenth-century term and concept', *Simiolus* 23 (1995), 147-162; E. Korthals Altes, 'Zeventiende-eeuwse Hollandse architectuur in de schilder- en tekenkunst', *OverHolland* 6 (2008), 38-51.

DR. E. KORTHALS ALTES is kunsthistoricus. Sinds 2005 is hij universitair docent aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

THE DUTCH REPUBLIC IN PICTURES.

ILLUSTRATIONS IN 'DE TEGENWOORDIGE STAAT DER VEREENIGDE NEDERLANDEN', 'HET VERHEERLYKT NEDERLAND' AND SIMILAR PUBLICATIONS

EVERHARD KORTHALS ALTES

During the eighteenth century there appeared a very substantial illustrated historical-topographical description of the Republic, *De Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (The Current State of the United Netherlands, 23 vol., 1738–1803). Augmenting this was a richly illustrated serial publication, *Het Verheerlykt Nederland* (The Netherlands Exalted, 9 vol., 1745–1774). This article presents quantitative research into a number of basic but crucial questions regarding these publications. Which provinces featured most frequently? Were the cities the main focus of the illustrations, or did the countryside also receive some attention? Which buildings were depicted? And how old were those buildings? By answering these questions and also comparing them with three antiquarian publications by, respectively, Ludolf Smids, Hugo Franciscus van Heussen, and Mattheus Brouërius van Nidek and Isaac Le Long, an attempt is made to discover what in those days was considered worth illustrating and why. The article concludes with an exploratory study of the extent to which illustrations in eighteenth-century serial publications were consistent with or, conversely, differed from those in older historical- topographical publications. A related question is whether the illustrators relied on their own observations or on older depictions, or on both.

It is clear that of all the provinces Holland, the economic, political and cultural centre of the Republic, invariably received the lion's share of attention. However, interest in the countryside and the urban periphery was on the rise, especially in comparison with the seventeenth century.

De Tegenwoordige Staat and *Het Verheerlykt Nederland* are located within the tradition of illustrated historical-topographical publications. The oldest Dutch examples featured pictures of only the most important religious and secular public buildings in a city, such as the main church and the town hall, but in the course of the seventeenth century the types of buildings illustrated expanded considerably. That trend continued in publications like *De Tegenwoordige Staat* and *Het Verheerlykt Nederland*. Although pictures of churches and town halls still figured prominently, other buildings like marketplaces, charitable institutions, (former) monasteries and abbeys, bastions, town gates, tree-lined canals, country houses and castles in the vicinity of the city were also frequently illustrated.

Surprisingly, most of the buildings depicted in *De Tegenwoordige Staat* and *Het Verheerlykt Nederland* were quite old, dating back to the Middle Ages, while pictures of seventeenth- and eighteenth-century buildings were far rarer. The historical-topographical series differ little in this respect from comparable antiquarian publications. A building's age must consequently have been an important criterion for both the publishers and the purchasers of historical-topographical works.

GOUDEN KANSEN?

VASTGOEDSTRATEGIEËN VAN BOUWONDERNEMERS IN DE STADSUITLEG VAN AMSTERDAM IN DE GOUDEN EEUW

JAAP EVERT ABRAHAMSE, HEIDI DENEWETH, MENNE KOSIAN EN ERIK SCHMITZ

In de geschiedschrijving over het bouwen in Amsterdam ten tijde van de Republiek staan vanouds het ontwerp, de ontwerpers en de bouwheren van huizen centraal. De bouwers kwamen er vreemd genoeg nogal bekaaid af. Dat is opmerkelijk, want verreweg de meeste huizen werden niet gebouwd door bekende ontwerpers als Jacob van Campen, Philips Vingboons of Adriaan Dortsman, maar door anonieme aannemers. Een van de eerste historici die daarover schreef was Isabella van Eeghen, adjunct-archivaris van de gemeente Amsterdam van 1951 tot 1978. Zij schreef in *Amstelodamum* meer dan zeshonderd artikelen over alle mogelijke onderwerpen, altijd over Amsterdam. Enkele van die artikelen gingen over projectontwikkeling door bouwondernemers: timmerlieden en steenhouwers die grond kochten om te bouwen voor de markt.[1]

Detail van 18, zie pagina 250-251

1. Caspar Philips, gevels aan de Herengracht bij de Amstel (met bovenaan de huidige huisnummers 621-627). De panden werden in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw door de architect Adriaan Dortsman gebouwd, deels gefinancierd door de koopman Jan Six (Stadsarchief Amsterdam)

Van Eeghen deed in zulke artikelen verslag van haar onderzoek naar één huis, waarbij de belendingen soms zijdelings aan de orde kwamen. Op basis van meestal dezelfde – toen nog slecht ontsloten – archivalia beschreef zij de bouw- en bewoningsgeschiedenis, soms als vooronderzoek voor restauratieprojecten. Daaruit komt een beeld naar voren van lokaal werkende bouwondernemers die een of enkele veelal aaneengesloten percelen weten te verwerven, die bebouwen voor de markt, voor eigen gebruik of voor de huurmarkt. Dat beeld lijkt sterk op de gang van zaken tegen het einde van de negentiende eeuw: toen begon Amsterdam voor het eerst sinds de Gouden Eeuw weer te groeien en stortten kleine aannemers en timmerlieden zich met wisselend succes op de bouw van kleine series woonhuizen in nieuwe wijken als De Pijp, de Staatsliedenbuurt en Oud-West.[2] De beperkte kennis over de Amsterdamse bouwsector in het algemeen en de private huizenbouw in het bijzonder is echter geen alleenstaand geval. We weten bitter weinig over dit onderwerp en het weinige dat we weten, is verdeeld over uiteenlopende onderzoeksdisciplines en tijdsperioden.

Binnen het sociaaleconomisch historisch onderzoek naar de vroegmoderne tijd is de bouw een van de meest onderzochte, maar ook nog altijd een van de slechtst bekende sectoren. De lonen van ambachtslieden uit het bouwvak worden al decennialang gebruikt als maatstaf voor het onderzoek naar levensstandaard en sociale ongelijkheid.[3] Die lonen zijn voornamelijk verzameld uit de rekeningboeken van kerkelijke, publieke en semipublieke instellingen, of uit bouwbestekken.[4] Ze verwijzen voor een deel naar nieuwbouwwerken, en voor het grootste deel naar onderhoudswerk of verbouwingen. Ze vertellen ons – op enkele uitzonderingen na – echter weinig over de verhoudingen op de totale arbeidsmarkt voor bouwers en over de reële loondifferentiatie en werkverdeling tussen aannemers, meesters en uitvoerders op de private bouwmarkt, die verantwoordelijk was voor het overgrote deel van de bouwproductie en die bepalend was voor het stedelijk landschap.[5] In de economische historiografie wordt de bouwsector steevast vermeld als een van de drie belangrijkste productiesectoren met een tewerkstellingsgraad van 10 tot 20% van de industriële beroepsbevolking, maar ook daar houdt het verhaal meestal op.[6]

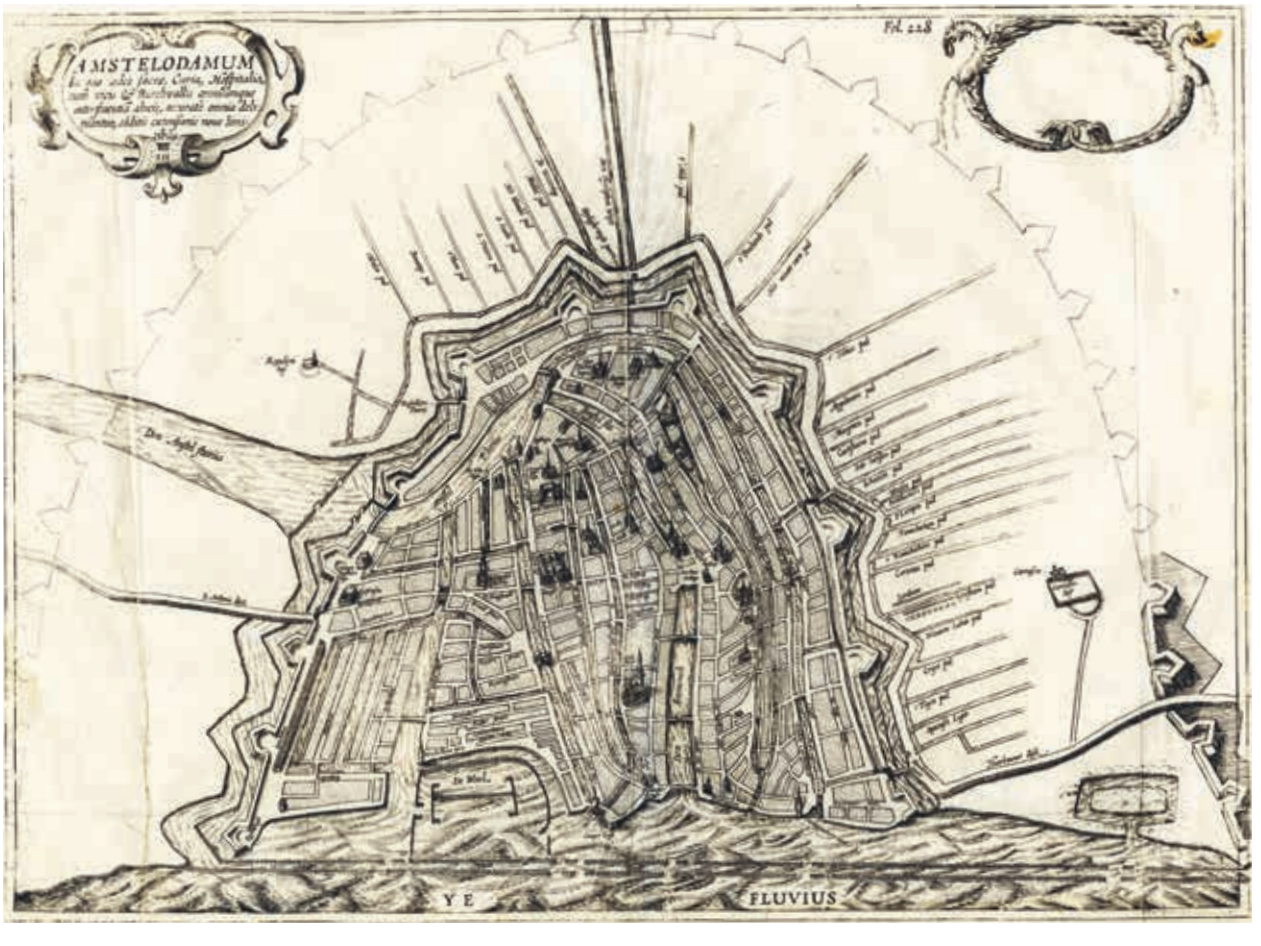
Architectuur- en bouwhistorici die zich bezighouden

met de vroegmoderne periode en sociaaleconomisch historici die de bouwsector van de negentiende en twintigste eeuw bestuderen, suggereren dat de bouwsector pas in de negentiende eeuw op structureel vlak fundamenteel veranderde.[7] Door de introductie van nieuwe bouwmaterialen en -technieken, de daarmee samenhangende opkomst van de bouwkundig ingenieur, de snelle stedelijke bevolkingsgroei, de grote vraag naar nieuwe huisvesting en de schaalvergroting in de woningbouw, en de vraag naar grootschalige bouwwerken van een nieuw type, zoals warenhuizen, hotels, scholen en ziekenhuizen, konden de kleine producenten zoals die functioneerden binnen het vroegmoderne gildesysteem en in de sector van de renovatiebouw, de vraag niet langer beantwoorden. Een nieuw type aannemers, dat over het nodige kapitaal kon beschikken, wierp zich op om op grote schaal voor te financieren, materialen te leveren of te bestellen en de directievoering op zich te nemen.[8]

Waar soms al te snel aan voorbij wordt gegaan, is dat ook het gildesysteem modern, of kapitalistisch, ondernemerschap niet uitsloot. Gilbert van Schoonbeke, die halverwege de zestiende eeuw de bouw van de Antwerpse omwalling overnam van de stedelijke overheid, tientallen nieuwe straten aanlegde en de belendende bouwblokken liet verkavelen, is daarvan het meest bekende, maar ook meest uitzonderlijke voorbeeld.[9] Andere voorbeelden op een veel kleinere schaal zijn de steenhouwer Willem Wijmoth, die in de jaren zestig van de zeventiende eeuw meehielp om het Leidse Rapenburg zijn huidige aanzicht te geven, of de koopman Jan Six, die in samenwerking met architect Adriaan Dortsman in Amsterdam grote complexen woningen ontwikkelde aan de grachten (afb. 1).[10] Er zijn aanwijzingen dat de familie Huydecoper zich op grote schaal bezighield met bouw en projectontwikkeling, van stedelijk vastgoed maar ook van buitenplaatsen, en tevens belangen had in bouwmaterialenfabricage en -handel.[11] Toch blijven ook dat uitzonderlijke gevallen binnen de historiografie. Van Eeghen stelde al vast dat perioden van sterke stedelijke groei ook ambachtslieden uitzonderlijke kansen boden om zich tot aannemer of investeerder te ontpoppen, al konden velen onder hen dat aannemerschap niet volhouden op lange termijn.[12]

In dit artikel gaan we na in hoeverre de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam, waarin duizenden nieuwe bouwkavels zijn aangelegd en uitgegeven, ook aan gewone ambachtslieden uit de bouw de mogelijkheid hebben geboden om zich tot aanne-

2. Stadsplattegrond met uitbreidingsplan uit 1611 (noorden onder), in: Johannes Isaac Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam 1611 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

3. Cornelis Danckertsz de Rij, stadsplattegrond uit 1624-1626 met daarop de derde vergroting (noorden onder). Het verschil in structuur en blokmaat tussen de grachtengordel en de Jordaan is goed te zien (Stadsarchief Amsterdam)

mer/investeerder te ontwikkelen, en hoe de bouwsector omging met die mogelijkheden. Het is de eerste keer dat dergelijk onderzoek op een zeer ruime kwantitatieve basis gebeurt voor een vroegmoderne stad. Amsterdam beschikt namelijk over uitzonderlijke bronnenreeksen die we daartoe kunnen combineren. Tijdens de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen heeft het stadsbestuur duizenden percelen grond verkocht op een reeks openbare veilingen, hetgeen resulteerde in twee belangrijke bronnenreeksen: kaarten en veilboeken. De kaarten zijn geïntegreerd in het Amsterdamse GrachtenGIS, waardoor we onze onderzoeksgegevens op een accurate manier kunnen visualiseren. De veilboeken geven ons informatie over de kopers van nieuwe percelen. Hierdoor kunnen we het aandeel van investerende ambachtslieden uit de bouwsector berekenen en nagaan op welk marktsegment zij zich richtten (op basis van ligging, perceelgrootte en prijs van de percelen). In de volgende paragrafen beginnen wij onze analyse met een overzicht van de stadsontwikkeling van Amsterdam, een omschrijving van de grondveilingen, een kennismaking met het Amsterdamse GrachtenGIS en een algemeen overzicht van de investeerders. Vervolgens richten we ons heel specifiek op ambachtslieden uit de bouwsector, waarbij we de toegelaten bedrijfsgrootte binnen het gildesysteem peilen om vervolgens na te gaan welk percentage van de Amsterdamse bouwlieden daadwerkelijk overging tot de aankoop van bouwgrond. Dat geeft ons weliswaar een mooi beeld van de investeringen op de grondmarkt, maar zegt nog weinig over de reële bouwactiviteit die daarop volgde. Via de veilingboeken zullen we voor een afgebakend gebied analyseren welke volgende stap deze grondinvesteerders namen: verkochten ze de grond binnen korte tijd door en kunnen we ze dus beschouwen als zuivere grondspeculanten of bouwden ze op termijn een huis voor de koop- of huurmarkt en kunnen we ze categoriseren als projectontwikkelaar of vastgoedexploitant?

STADSONTWIKKELING

In de veertiende en de vijftiende eeuw vond in Amsterdam een reeks nog betrekkelijk kleinschalige stadsuitbreidingen plaats. Rond 1550 was het de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden geworden.[13] Na de val van Antwerpen in 1585 verschoof het zwaartepunt van de handel naar het noorden en kwam Amsterdam centraal in het systeem van havensteden te liggen.[14] Hierdoor kon het zich tijdens de Gouden Eeuw ontwikkelen tot een van de grootste steden van Europa. De bevolking groeide van zo'n 30.000 in 1585 tot 50.000 in 1600. In 1622 telde de stad 122.000 inwoners; in 1680 was dit aantal doorgegroeid tot 220.000.[15] Door deze razendsnelle economische en demografische groei had het stadsbestuur geen andere keuze dan een stadsuitbreiding van kolossale omvang te realiseren.[16] De plannen hiervoor werden ontwikkeld in de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Aanvankelijk wilde men de stad rondom vergroten (afb. 2), maar dit mislukte doordat het bestuur en de ambtelijke organisatie niet in staat bleken om zo'n groot project tot uitvoering te brengen. De vroedschap besloot in 1613 om de stadsuitbreiding te beperken tot de westzijde van Amsterdam. Daar werden drie nieuwe haveneilanden aangelegd, met ten zuiden daarvan de Haarlemmerbuurt, het westelijk gedeelte van de grachtengordel en de wijk die later de Jordaan werd genoemd (afb. 3). Deze stadsuitbreiding wordt de derde uitleg of de derde vergroting genoemd.

De stadsuitbreiding was een complexe operatie, niet alleen in technische zin, maar ook vanwege de politieke, juridische en administratieve complicaties. Vooral het zwalkende beleid met betrekking tot onteigening brak de stad op: er werd zo weinig mogelijk onteigend, omdat de oude eigenaren het recht van preferentie hadden en hun grond dus terug konden krijgen tegen betaling van een heffing, melioratie genoemd, waarin de kosten van de waardestijging werden berekend. Hierdoor kon slechts een klein gedeelte van de grond worden geveild. De omwalling van het nieuwe stadsdeel werd in 1613 gesloten; de oude omwalling kon worden gesloopt. Vele duizenden bewoners die zich in de tussentijd buiten de oude omwalling hadden gevestigd, werden – met zachte hand en verhuisvergoedingen – bewogen om naar de Jordaan te verhuizen om plaats te maken voor de nieuwe grachtengordel.

Deze werkwijze bleek op de korte termijn effectief. De stadsuitbreiding kon worden uitgevoerd, ondanks de schijnbaar onoplosbare problemen die zich tijdens de planfase en de uitvoering hadden opgestapeld.[17] Maar in de periode daarna bleek door de wat al te pragmatische werkwijze een aantal blijvende problemen te zijn gecreëerd, met name op het gebied van de bereikbaarheid, het leefmilieu en vooral de waterkwaliteit van de Jordaan. Daarom besloot men om de volgende stadsuitbreiding te laten verlopen volgens een van tevoren zeer goed uitgedacht plan en het proces van uitvoering te stroomlijnen door alle grond van tevoren te onteigenen, alle bebouwing te slopen en de landschappelijke structuur volledig uit te wissen. Op die manier werd vanaf 1663 de vierde uitleg of vergroting gerealiseerd, die in tegenstelling tot het eerdere plan vrijwel volledig werd uitgevoerd zoals hij van de tekentafel kwam (afb. 4). Deze tweede fase van de zeventiende-eeuwse stadsontwikkeling week in opzet en aanpak sterk af van de eerste: hij was tot in de details ontworpen, waarbij veel aandacht was besteed aan de onderlinge samenhang tussen de infrastructurele stelsels, de verkaveling en de functionele zonering.[18] Waar in de uitleg van 1613 slechts een klein deel van het totale oppervlak in openbare verkoop kon worden gebracht – het grootste deel ging terug naar de oorspronkelijke grondbezitters die niet waren onteigend – kon nu vrijwel alle bouwgrond worden geveild, omdat men uit-

ging van de volledige kaalslag van het nieuwe stedelijke grondgebied. Daardoor was de grondopbrengst van de vierde vergroting vele malen groter dan die van de derde.

GRONDVERKOOP EN PROJECTONTWIKKELING

In dit artikel staat niet het ontwerp of de uitvoering van de stadsuitbreidingen centraal, maar een volgende fase in de ontwikkeling, die begon op het moment dat de stadsuitleg van een groot publiek project uiteenviel in duizenden kleine private projecten. Dat gebeurde op het moment dat de overheid de bouwpercelen verkocht. Die verkoop vond plaats op een openbare veiling, omdat de opbrengst van de grond op die manier kon worden gemaximaliseerd. Dat was nodig om de hoge kosten van de vergrotingen te compenseren. Op het moment dat een deel van de stadsuitbreiding zover klaar was dat de grond kon worden uitgegeven en wanneer de markt gunstig was, werden de percelen per blok (die blokken werden meestal 'parken' genoemd) in het openbaar verkocht. De veilingen werden gehouden in een herberg, meestal in het Oudezijds Herenlogement (afb. 5) in het bijzijn van de burgemeesters en de thesaurieren en verliepen in twee fasen. Er werd eerst opgeboden. Om de prijs op te drijven, werd aan de hoogste bieder een bedrag aan 'plokgeld' uitgekeerd. Daarna werd er 'gemijnd' of afgeslagen: wie als eerste 'mijn' riep, werd de koper van het perceel. De koopsom hoefde niet meteen geheel te worden voldaan, maar deze kon in termijnen worden betaald; een derde deel moest meteen worden afgerekend. De kopers mochten de rest 'op rente houden', meestal 'tegen de penning 25', dat wil zeggen tegen een jaarlijkse rente van 4%.

Het belang dat aan de veilingen werd gehecht, is terug te zien aan de overgeleverde archivalia, die voor het overgrote deel in het Amsterdamse Stadsarchief worden bewaard. Deze bestaan uit twee hoofdbestanddelen: door de opeenvolgende stadslandmeters vervaardigde kaarten, waarop de te veilen kavels werden weergegeven (afb. 6), en de veilboeken, waarin de uitkomst van de veilingen en (in het geval dat de eerste koper zijn grond niet afbetaalde) de daaropvolgende eigenaren werden bijgeschreven.[19] Van beide administraties is het overgrote deel in goede staat bewaard gebleven, terwijl andere delen van het archief later vanwege ruimtegebrek werden vernietigd. De veilboeken en uitgiftekaarten hadden kennelijk nog administratieve waarde; ook konden er in de prekadastrale periode mogelijk nog rechten aan worden ontleend met betrekking tot de grondeigendom.

GRACHTENGIS

Door de schaal van de ontwikkelingen die zich in Amsterdam voordeden, het feit dat de relevante archivalia systematisch zijn bewaard en de mogelijkheid om gegevens over personen exact te koppelen aan de locatie is een dataset voorhanden met een voor de vroegmoderne periode zeer grote omvang en grote mogelijkheden voor stedenbouwkundig en sociaal- en economisch-historisch onderzoek. We kunnen voor ruim 5.000 percelen nagaan wie de grond kocht, wat de prijs en oppervlakte van die grond waren, hoeveel grond iemand kocht, wat de bestemming was, wie er borg stond, wanneer de koopsom werd afbetaald zodat de grond voor het gerecht kon worden overgedragen, en veelal ook wanneer de koper de grond doorverkocht. In veel gevallen werd bovendien vermeld waar de kopers en de borgen woonden. Bij zo'n 2.800 geveilde percelen is ook het beroep van de koper opgenomen.[20] De afgelopen jaren is de informatie uit de veilboeken en de uitgiftekaarten door onderzoekers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Stadsarchief Amsterdam aan elkaar gekoppeld. Deze informatie is opgenomen in een geografisch informatiesysteem (GIS), een combinatie van een database en een gedetailleerde digitale stadsplattegrond. In dit GrachtenGIS zijn de perceeldata gekoppeld aan de verkaveling ten tijde van de veiling.[21] Naast de lange traditie van perceelsgewijs historisch onderzoek naar de architectuur- en bouwgeschiedenis en het gebruik van panden kan nu ook op een meer systematische manier worden gekeken naar het totaal van de zeventiende-eeuwse stad.

PERIODISERING

We onderscheiden in dit onderzoek drie hoofdperioden. In de jaren 1614-1617, samenvallend met de bebouwing van de derde uitleg, kwamen 570 stadserven op de veiling – de meeste grond in die vergroting werd niet onteigend en kon dus niet door de stad worden herverkaveld en verkocht, zoals we net hebben gezien. In de jaren 1620 tot en met 1650 kwamen er – weliswaar meer gespreid – nog eens 619 percelen op de markt; in deze periode werd op een aantal plekken, zoals op Vlooienburg en het Waalseiland, door landaanwinning ruimte gecreëerd en op een aantal andere, zoals de Nieuwe Doelenstraat en het gebied rond de Hand- en Voetboogstraat, bestaand stedelijk gebied opnieuw verkaveld door herontwikkeling van doelens en bedrijventerreinen. In de vierde uitleg ten slotte (de periode 1660-1699) werden maar liefst 3.312 percelen geveild – nu kon wel vrijwel de gehele oppervlakte uitgeefbare bouwgrond worden geveild (afb. 7). Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in de impact van plotse, grote bouwgolven focussen we verder op periode 1 (1614-1617) en 3 (1660-1699), respectievelijk de derde en de vierde uitleg dus. De dataset voor deze perioden bevat 4.501 percelen die aan 1.799 verschillende private personen werden verkocht.[22]

Van ruim de helft van alle kopers kennen we het beroep, wat ons toelaat om hun sociaal profiel te reconstrueren en dat te vergelijken met de totale beroepsbevolking van Amsterdam. Om deze vergelijking te kunnen maken, hebben we alle bekende beroepen ge-

PLATTE-GRONDT VAN DE OUDE EN NIEUWE ROYINGE DER STEDE AMSTERDAM,
AMSTEL
TA FLUVIUS
AEN DE WELEDELE GROOTACHTBARE WELWYSE EN HOOGH-GELEERDE HEEREN

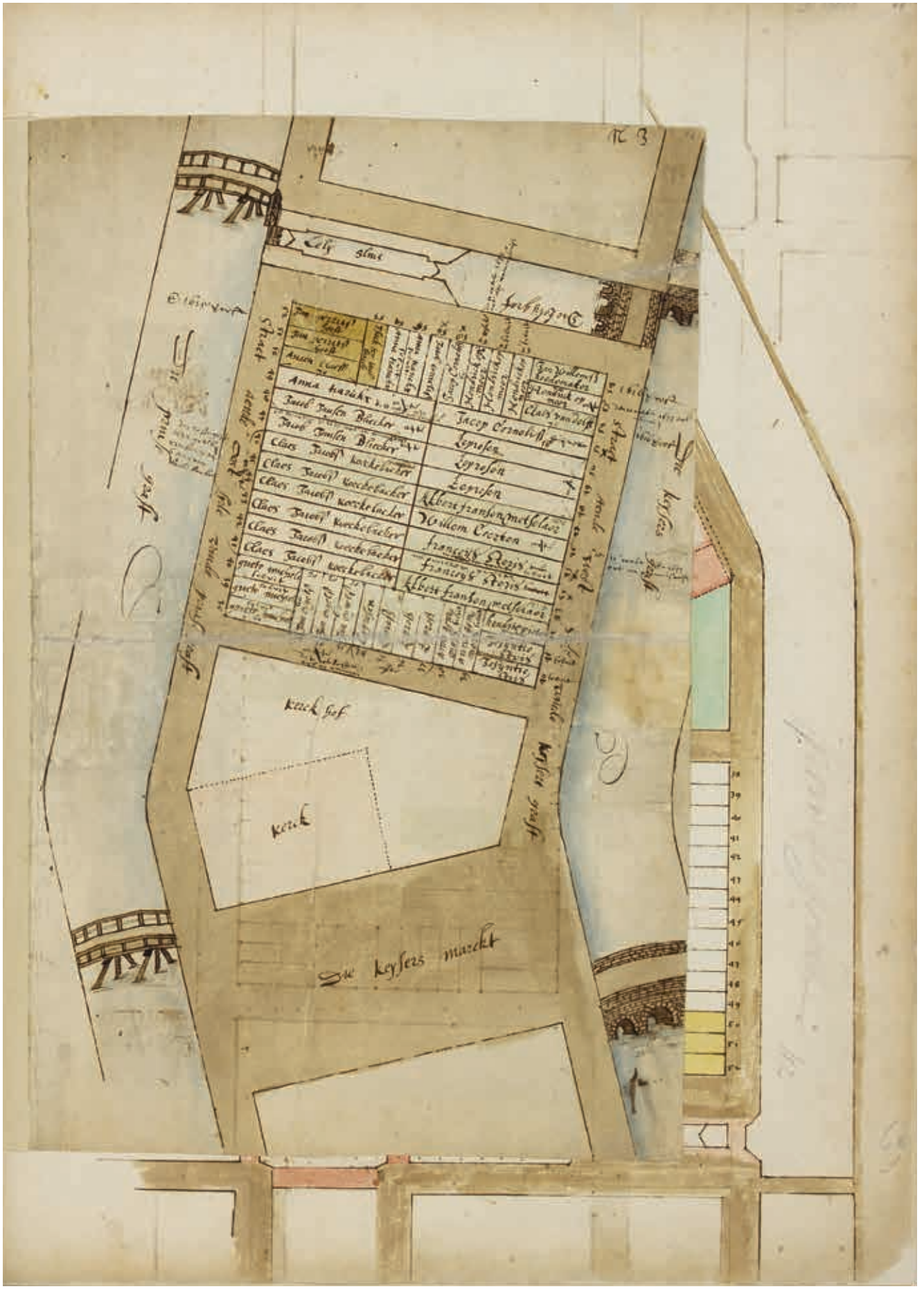
4. Op deze door de stadsarchitect Daniel Stalpaert vervaardigde kaart (noorden onder) is het in 1662 vastgestelde plan weergegeven voor een grote uitbreiding van Amsterdam in zuidelijke en oostelijke richting (Stadsarchief Amsterdam)

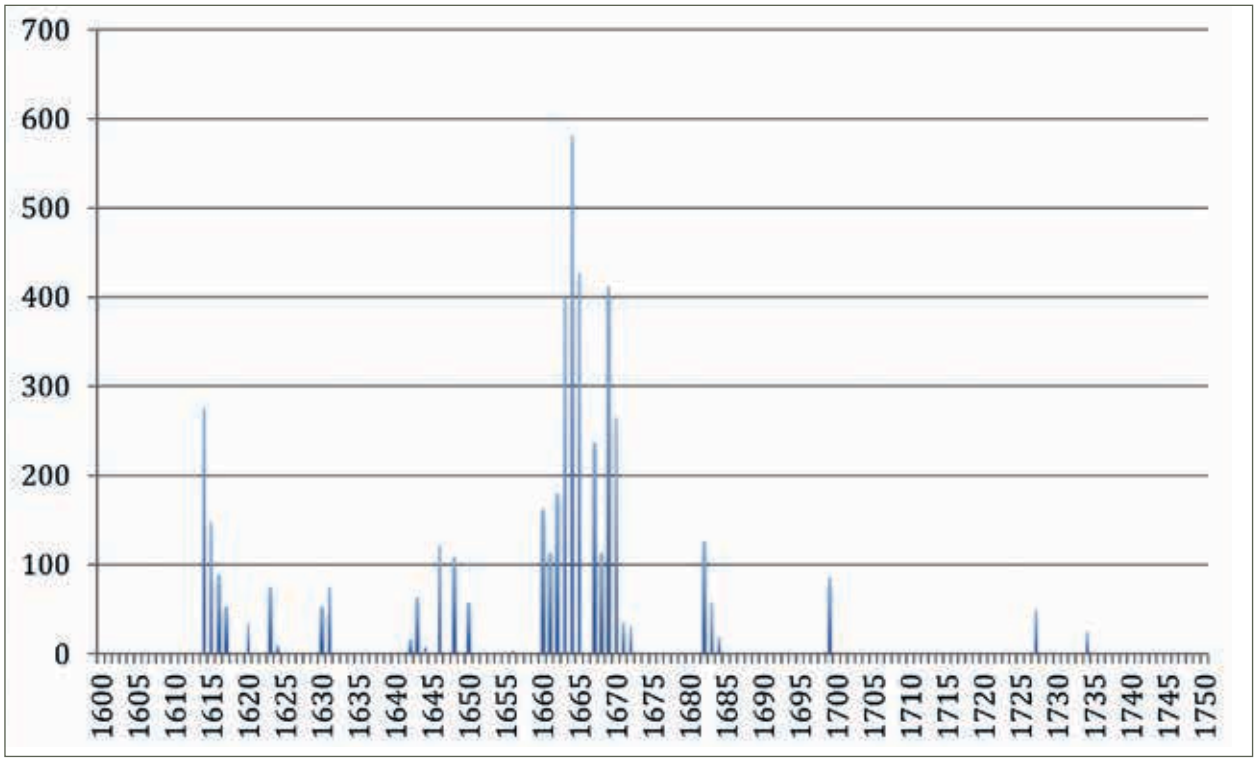
5. Het Oudezijds Herenlogement aan de Grimburgwal. Prent door Fokke Simonsz uit 1774 (Stadsarchief Amsterdam)

ordend volgens HISCO en HISCLASS, een internationaal gehanteerd coderingssysteem waarin de verschillende historische beroepen naar status zijn geclassificeerd.[23] Vervolgens hebben we de beroepen in de dataset gehergroepeerd in vier grote statusgroepen: 1) beroepen met een hoge status zoals bestuurders en vrije beroepen; 2) beroepen uit de dienstensector zoals scheepskapiteins, handelaars en beambten; 3) geschoolde beroepen uit de nijverheid zoals timmerlieden, smeden en drapeniers; 4) laag- en ongeschoolde arbeiders zoals mandenmakers, schippersknechten en arbeiders. Ook boeren en hoveniers (van wie er in periode 3 slechts zes percelen kochten) hebben we met die groep samengevoegd.[24] De grote groep investeerders die geen beroep opgaven (respectievelijk 42,6% in periode 1 en 39,2% in periode 3), kunnen theoretisch uit alle beroepsklassen komen, maar omdat hun investeringsprofiel het dichtste aansluit bij dat van de statusgroepen 1 en 2, gaan we ervan uit dat hun beroep in veel gevallen niet werd vermeld omdat zij vanwege hun status, bijvoorbeeld in de handel of in het stadsbestuur, als bekend verondersteld werden. De veilingen vonden plaats in aanwezigheid van het complete dagelijks bestuur van de stad: de vier burgemeesters en de twee thesaurieren die veel personen die tot deze statusgroepen behoorden persoonlijk zullen hebben gekend. Toekomstig detailonderzoek naar andere groepen investeerders zal het percentage onbekenden op termijn naar beneden halen.

Er bestaan voor zeventiende-eeuws Amsterdam geen volledige beroepstellingen of belastinglijsten die het mogelijk maken de grondinvesteerders af te zetten te-

6. Lucas Jansz Sinck, uitgiftekaart van het blok ten noorden van de Westerkerk, ca. 1615-1618 (Stadsarchief Amsterdam)

7. Grondverkopen (nieuw uitgegeven percelen) in de stadsuitbreidingen van Amsterdam, 1614-1700

genover de totale beroepsbevolking. De bron die voor die periode de meeste informatie verschaft, zijn de ondertrouwakten die Simon Hart als eerste heeft geanalyseerd.[25] Deze akten hebben betrekking op relatief jonge mensen die voor het eerst in het huwelijk traden. Uiteraard trouwde niet iedereen, waardoor het bestand van de ondertrouwakten geen compleet beeld geeft van de reële professionele samenstelling van de bevolking. Bovendien stonden de meeste jonge mensen aan het begin van hun loopbaan, waardoor de leidinggevende functies – die toenemen met leeftijd en werkervaring – enigszins ondervertegenwoordigd zullen zijn. Ondanks deze beperkingen is dit momenteel de enige goede methode om de investeerders in bouwgrond af te zetten tegen de totale beroepsbevolking.

Uit de tabel (afb. 8) blijkt duidelijk dat de 148 investeerders uit de jaren 1614-1617 overwegend uit de hogere en middenklassen kwamen, met een oververtegenwoordiging van kooplieden, middenkader en geschoolde ambachtslieden. Kooplieden en beambten vormden slechts 3,14% van de geregistreerde bruidegoms, maar 23% van de investeerders. Bij de vierde uitleg, toen ruim 3.300 percelen werden verkocht, gold dezelfde relatieve dominantie, maar nu investeerden ook meer laagopgeleiden. Dit kan worden verklaard uit het feit dat nu ook veel kleinere percelen op de markt kwamen, die niet uitsluitend een woonbestemming hadden, maar waarop ook allerlei bedrijvigheid was toegestaan.

Het spreekt voor zich dat de hoogste statusgroepen grotere en duurdere percelen kochten dan de lagere sociale groepen. Vooral in de jaren zestig, toen de spectaculaire groei van de Gouden Eeuw afremde, investeerden kooplieden en eigenaren van grote bedrijven aanzienlijk meer in grond. Sommigen deden dat op behoorlijk grote schaal. De korenkoper Goossen Cents (1611-1677) kocht maar liefst 63 percelen; Jacob Segers (1633-1707), eigenaar van een textielververij, verwierf er 59 op verschillende veilingen.[26] Hoewel hun percelen varieerden in grootte en in prijs, mikten zij toch voornamelijk op kleine, goedkope percelen die mogelijk bestemd waren voor goedkope arbeidershuisvesting. Huurwoningen in dat marktsegment genereerden doorgaans mooie opbrengsten, afgewogen tegen de relatief lage kapitaalwaarde van de investering.[27] De vertragende economie leidde tot een gedeeltelijke heroriëntatie van beleggingskapitaal naar vastgoed. Tegelijkertijd kregen ook de lagere sociale groepen gemakkelijker toegang tot bouwgrond door de massale gronduitgifte en het beschikbaar komen van kleinere en goedkopere percelen.

STRUCTUUR VAN DE BOUWSECTOR EN ZIJN INVESTERINGEN

Niels Prak wees er voor negentiende-eeuws Nederland op dat grote bouwgolven vele kleine en grotere aannemers in de bouwsector deden opstaan, maar dat veel daarvan daarna net zo gemakkelijk weer failliet gingen.[28] Ook zeventiende-eeuws Amsterdam bood alle aanleiding – en ruime mogelijkheden – voor schaalvergroting in de bouw. Het razendsnelle bouwtempo in de derde vergroting was alleen mogelijk door prefabricatie op grote schaal. 'Verscheijden houtwercken', te denken valt aan balklagen, puien, kozijnen en kapcon-

structies, werden elders 'tot huijsen, woningen ende anderen gebouwen geprepareert' en vervolgens in onderdelen naar Amsterdam vervoerd om 'hier ter stede opgestelt [te] worden'.[29] Terwijl men op de bouwplaats bezig was met de aanleg van funderingen, kelders, regenbakken en secreten werd het houtwerk elders vervaardigd.[30] Timmerfabrieken en scheepswerven van buiten de stad stortten zich massaal op de bouw in Amsterdam. Deze werkwijze droeg ongetwijfeld bij tot standaardisatie in de bouw die zich uitte in rijen gelijke woningen. Tijdens de bouwgolf kraaide daar geen haan naar, tot 1621, toen de piek in de bouw voorbij was. Op dat moment, toen de markt sterk inkromp, begonnen Amsterdamse timmerlieden te klagen over de aanwezigheid van plattelanders op hun thuismarkt. Die leidde in hun ogen tot 'merckelijcke preiuditie ende vercortinge van de meesters timmerluijden binnen deser stede die daeraen andersints haren broot zouden verdienen'.[31] Er kwam prompt een verbod op de invoer van geprefabriceerde bouwdelen.

Eerder al was de institutionele regelgeving aangepast om grootschaliger werken mogelijk te maken. Waar in de jaren tachtig van de zestiende eeuw een meester-metselaar slechts één knecht of één leerjongen in dienst mocht hebben, paste het metselaarsgilde de voorschriften al in 1593 aan, waardoor elke meester voortaan drie knechten en twee leerjongens in dienst mocht hebben. De meester-timmerlieden mochten zelfs zes knechten en twee leerjongens hebben. Als de vraag naar arbeid dat vereiste, mochten ze ook met onderaannemers werken.[32] De verschillen in mogelijke bedrijfsgrootte tussen timmerlieden en metselaars weerspiegelden de arbeidsverhoudingen in de bouw. In de vroegmoderne periode moest op elke bouwplaats een bestek aanwezig zijn.[33] Gewoonlijk stelden de timmerlieden dat op en namen zij ook de directievoering op zich; zij deden dus niet alleen uitvoerende taken, maar hielden zich ook bezig met ontwerp, planning en toezicht. De metselaars daarentegen beperkten zich over het algemeen tot hun metselwerk en konden sneller beginnen aan een volgend bouwproject.[34] Die verhoudingen bleven gelden tot het einde van de achttiende eeuw, ook voor woningen die volledig in steen werden opgetrokken. Een uitzonderlijke bouwrekening van een huis aan de Prinsengracht en twee huizen op de Nieuwendijk, in 1701-1702 gebouwd in opdracht van Folpert van Asperen, toont aan dat meester-timmerman Leendert Sterling en zijn team 1.980,25 werkdagen in rekening brachten in een periode van 80 weken; het team van meester-metselaar Thomas van Baren declareerde 1.412 werkdagen in een periode van slechts 60 weken.[35]

Volgens De Vries en Van der Woude telde een doorsnee Hollandse stad gemiddeld 4,5 timmerlieden per 1.000 inwoners en 2,5 metselaars.[36] Dat zou betekenen dat Amsterdam, met een bevolking van 122.000 inwoners in 1620, in normale jaren ongeveer 550 timmerlieden en 300 metselaars moet hebben geteld. In 1680, met 220.000 inwoners, zouden er 990 timmerlieden en 550 metselaars beschikbaar geweest zijn. Die cijfers zijn voor een stad als Amsterdam ongetwijfeld te laag, zeker voor de periode van de stadsuitbreidingen, toen hier massaal migranten kwamen werken om te kunnen voldoen aan de grote vraag naar nieuwbouw. De ondertrouwakten tonen inderdaad aan dat het er meer waren. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw lieten 785 bruidegoms het beroep van timmerman optekenen en 323 dat van metselaar; in het derde kwart van de eeuw waren er 1.492 timmerlieden en 823 metselaars.[37] Voor de steenhouwers beschikken we nog niet over volledige informatie op basis van de ondertrouwakten, maar steenhouwers waren minder talrijk en daarenboven investeerden zij ook nauwelijks in grond: slechts twee steenhouwers investeerden in de uitbreiding van 1614-1617 en slechts vier investeerden in de uitbreiding vanaf 1660.[38]

8. Sociaal profiel van investeerders in bouwpercelen ten opzichte van de totale beroepsbevolking
OT: totaal aantal personen in de ondertrouwakten; % OT: percentage van de statusgroep op het totaal aantal bekende bruidegoms; INV: aantal personen dat investeerde in grond; % INV: percentage van de statusgroep op het totale aantal bekende investeerders. Voor de derde uitleg zijn de bruidegoms uit 1601-1625 tegenover de kavelkopers uit 1614-1617 geplaatst. Voor de vierde uitleg zijn de bruidegoms uit 1651-1675 tegenover de kopers van 1660-1699 geplaatst.

	DERDE UITLEG 1614-1617				VIERDE UITLEG 1660-1699			
Statusgroep	OT	% OT	INV	% INV	OT	% OT	INV	% INV
1	665	3,51	9	6,1	2.301	5,7	46	6,4
2	594	3,14	34	23,0	3.659	9,1	210	29,2
3	7.640	40,34	79	53,4	13.745	34,0	311	43,2
4	10.038	53,01	26	17,6	20.679	51,2	153	21,3
	18.937	100	148	100	40.384	100	720	100

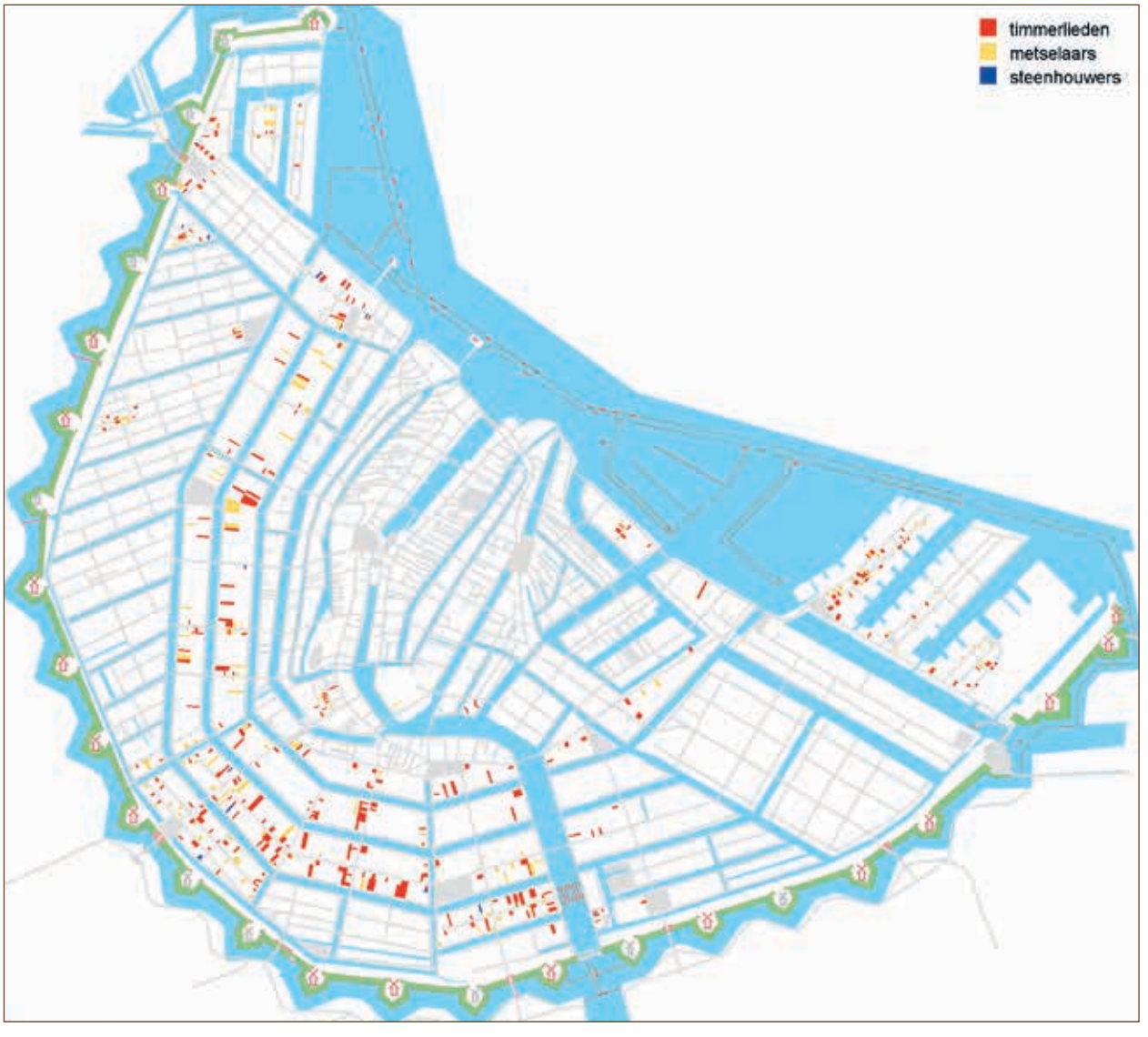
Het merendeel van de ambachtslieden uit de bouwsector werkte in opdracht. Een kleine groep aannemers kocht grond om daarop te bouwen voor de markt. Op hun speculatie- en bouwstrategieën komen we later terug, maar laat ons eerst even stilstaan bij het profiel van die aannemers. Waar de vroegmoderne bouwsector in normale omstandigheden zo'n 15% van de mannen in de nijverheid tewerkstelde, maakten de Amsterdamse huistimmerlieden, timmerlieden, metselaars en steenhouwers in 1614-1617 en in de periode na 1660 respectievelijk 27 en 24% van de kopers met bekende beroepen uit. Binnen de groep van geschoolde arbeiders uit de nijverheid vertegenwoordigden ze respectievelijk 50 en 55,5%, wat aantoont dat de bouwsector veel actiever was op de grondmarkt dan alle andere nijverheidsberoepen. De nominale aantallen investeerders tonen aan dat het om een relatief kleine groep kapitaalkrachtiger aannemers ging. In de derde uitleg kochten 18 huistimmerlieden en 3 timmerlieden grond, of 2,3% van hun reële beroepsgroep als we op de ondertrouwcijfers afgaan. Ze kochten gemiddeld 2,4 percelen per persoon. De 15 investerende metselaars vertegenwoordigden 4,6% van hun beroepsgroep. In de jaren na 1660 ging het om 45 huistimmerlieden en 69 timmerlieden, samen 7,6% van hun beroepsgroep, en 48 metselaars of 5,8% van hun sector. Huistimmerlieden en timmerlieden maakten allebei deel uit van hetzelfde gilde. Huistimmerlieden hielden zich specifiek bezig met huizenbouw, terwijl timmerlieden ook werkzaam konden zijn in de meubelmakerij. Uit de veilboeken blijkt dat deze vaklieden zichzelf afwisselend timmerman en huistimmerman noemden. Omdat het onderscheid niet consequent werd gehanteerd, hebben wij ervoor gekozen beide groepen verder samen te behandelen.

De tabel (afb. 9) laat zien hoe het investeringsprofiel van timmerlieden en metselaars zich verhield tot het totaalbestand van kopers van bouwpercelen. Daarbij valt op dat zowel timmerlieden als metselaars in beide perioden gemiddeld een groter aantal percelen kochten. Ook valt op dat metselaars (ten opzichte van zowel timmerlieden als het totaal) relatief goedkope percelen kochten. De daglonen van meester-metselaars en meester-timmerlieden verschilden niet noemenswaardig in de zeventiende eeuw, maar metselaars waren meer gebonden door weersomstandigheden dan timmerlieden. Door het lagere aantal werkdagen per jaar lagen hun reële jaarinkomens lager, waardoor hun spaarcapaciteit beperkt werd.[39]

In de derde uitleg kochten (huis)timmerlieden gemiddeld 2,6 percelen per persoon, met een mediaanperceeloppervlakte van 149,29 m² en een mediaanprijs van 969 gulden. De metselaars kochten gemiddeld 3,2 percelen per persoon, maar die lagen op minder prominente plekken: ze kochten mediaan grotere percelen (221,79 m2) tegen een mediaan lagere prijs dan de timmerlieden (900 gulden). In de vierde uitleg kochten (huis)timmerlieden nog steeds gemiddeld 2,6 percelen per persoon; de metselaars nog 2,9. De mediaanprijs die (huis)timmerlieden in periode 3 betaalden bedroeg 617 gulden; de mediaanoppervlakte was 111,79 m2; metselaars betaalden 613,5 gulden; de mediaanoppervlakte was 98,71 m2. Het profiel van beide groepen is nu meer op elkaar gaan lijken; opvallend is

9. Investeringsprofiel van timmerlieden en metselaars ten opzichte van alle investeerders in grond
In deze tabel worden voor de twee perioden de grondaankopen van timmerlieden (T) en metselaars (M) afgezet tegen het totale aantal grondinvesteringen. Zowel bij de perceel-oppervlakte als bij de prijs geven we telkens de minimum- en maximumwaarde maar ook de mediaan (med.). De mediaan is de middelste waarde in een oplopende reeks, in dit geval van perceeloppervlakte en van prijs. De mediaan is minder vertekend door extreme uitersten dan het gemiddelde.

	1614-1617			1660-1699		
	Alle	T	M	Alle	T	M
Individuele kopers	258	21	15	1186	114	48
Aantal percelen	570	55	47	3312	293	140
Gem. percelen/persoon	2,2	2,6	3,2	2,2	2,6	2,9
Min. perceelopp. (m2)	45,61	70,73	56,59	24,20	41,23	37,84
Max. perceelopp. (m2)	719,63	719,63	499,47	596,30	454,00	390,25
Med. perceelopp. (m2)*	158,50	149,29	221,79	123,68	111,79	98,19
Min. prijs/perceel (gulden)	152	220	206	15	150	150
Max. prijs/perceel (gulden)	7000	7000	3325	10100	7000	5800
Med. prijs/perc. (gulden)*	1170	969	900	712	617	613,5

10. Verdeling over de Amsterdamse stadsuitbreidingen van de investeringen door timmerlieden, metselaars en steenhouwers in nieuw uitgegeven bouwkavels, 1647-1700 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

de sterke daling van de mediaanoppervlakte van door metselaars aangekochte percelen. De verkleining van de gemiddelde perceelgrootte in de vierde uitleg ten opzichte van de derde lijkt de verklaring voor de verkleining van het mediaanoppervlak van de door metselaars gekochte percelen. De mediaanprijs sloot nu meer aan bij de mediaanprijs van de totale groep, wat erop wijst dat deze bouwlieden voor de middenmoot van de markt werkten. Dit staat in sterk contrast met de investeringen van grootinvesteerders, zoals de eerdergenoemde Goossen Cents en Jacob Segers, die op een totaal van respectievelijk 65 en 59 percelen een mediaanprijs van slechts 355 en 385 gulden betaalden, wat erop wijst dat zij vooral investeerden in de goedkopere marktsegmenten.

Voorlopig kunnen we concluderen dat de bouwsector veel sterker aanwezig was op de zeventiende-eeuwse grondmarkt dan de andere nijverheidssectoren. Niettemin was het slechts een minderheid van de bouwlieden die zich op de grondmarkt waagde: 5% van de metselaars en 2,3% van de timmerlieden tijdens de derde vergroting; 5,8% van de metselaars en 7,6% van de timmerlieden tijdens de vierde. In tegenstelling tot de grootschalige investeerders mikten zij niet op de goedkopere marktsegmenten waar een geringe kapitaalinvestering snel mooie opbrengsten genereerde, maar eerder op de middenmoot van de markt. In de volgende paragrafen proberen we te achterhalen welke strategieën hierachter schuilgingen.

STRATEGIEËN VAN BOUWERS

Lieden uit de bouwambachten waren zeer actief op de grondmarkt. Hiervoor zijn verschillende motieven denkbaar: grondspeculatie, bouwen voor de markt, een woonhuis voor eigen gebruik bouwen, een huurhuis neerzetten om inkomen te genereren, of een werkplaats en opslagruimte bouwen in een gebied waar veel vraag naar nieuwbouw was.

Uit afbeelding 10 wordt duidelijk dat de investeringen van lieden uit de bouwsector verspreid lagen over

11. Uitsnede uit de kaart van Balthazar Florisz van Berckenrode uit 1625 (noorden onder), waarop de beide loodsen te zien zijn op de locatie van Herengracht 70-72 (Stadsarchief Amsterdam)

alle beschikbare kavels. Dat kan erop wijzen dat ze hun aanwezigheid gebruikten om van daaruit hun omgeving te bedienen. Uit verschillende bronnen blijkt dat de steenhouwers inderdaad een dergelijke strategie volgden en zich in de nieuwe stadsuitleg vestigden.[40] Een enkeling zat zelfs aan de chique Herengracht, waar dit type bedrijvigheid als zeer ongewenst werd gezien. Hendrick Gerritsz had op de huidige Herengracht 70-72 geen fraai grachtenhuis neergezet, maar twee loodsen, van waaruit hij een steenhouwerij en steenhandel dreef (afb. 11). Later nam zijn zoon Gerrit Hendricksz van Eyck die over. Er was veel vraag naar natuursteen voor de luxueuze panden aan de Herengracht en daardoor was er veel aanloop. Na de aanleg van de derde stadsuitbreiding werd er jaren geklaagd over de steenkopers, die de kades langs de grachten, tot 'ontcieringe' van de stad en 'crenckinge van de burchwallen' vol legden met hun waren, zodat koetsen en sleden er niet meer langs konden.[41] Ook de beide loodsen moeten al lang een doorn in het oog zijn geweest van de buren op de luxe woongracht. In 1640 kregen ze het stadsbestuur zover om een ongebruikelijke maatregel te nemen: het bedrijf werd uitgekocht. De prijs van de te onteigenen loodsen werd gebaseerd op taxatie door de schepenen. De steenhouwer mocht zijn vastgoed ook zelf verkopen, maar moest onder ede verklaren dat hij dat alleen zou doen onder een servituut (erfdienstbaarheid) waarmee het vestigen van een nieuwe handel in steen, zand en kalk op dit perceel werd uitgesloten.[42] Grond en opstallen werden aangekocht door Hendrick Grond sr., die er door Philips Vingboons een fraai woonhuis in classicistische stijl liet bouwen, dat veel beter aansloot bij zijn omgeving, die snel steeg in aanzien (afb. 12).[43]

Overigens wordt duidelijk dat het overgrote deel van de timmerlieden en metselaars niet investeerden aan de Herengracht, maar bij voorkeur aan grachten en straten waar percelen kleiner en goedkoper waren. Met uitzondering van de metselaars in de derde vergroting, kochten aannemers in de bouw vooral percelen met een beperkte oppervlakte en een relatief lage prijs. Zoals zal blijken was het hun niet zozeer om specifieke locaties te doen, maar vooral om een sterke en gespreide aanwezigheid op de grondmarkt, waarmee ze een onderhandelingspositie voor hun bouwactiviteiten konden innemen.

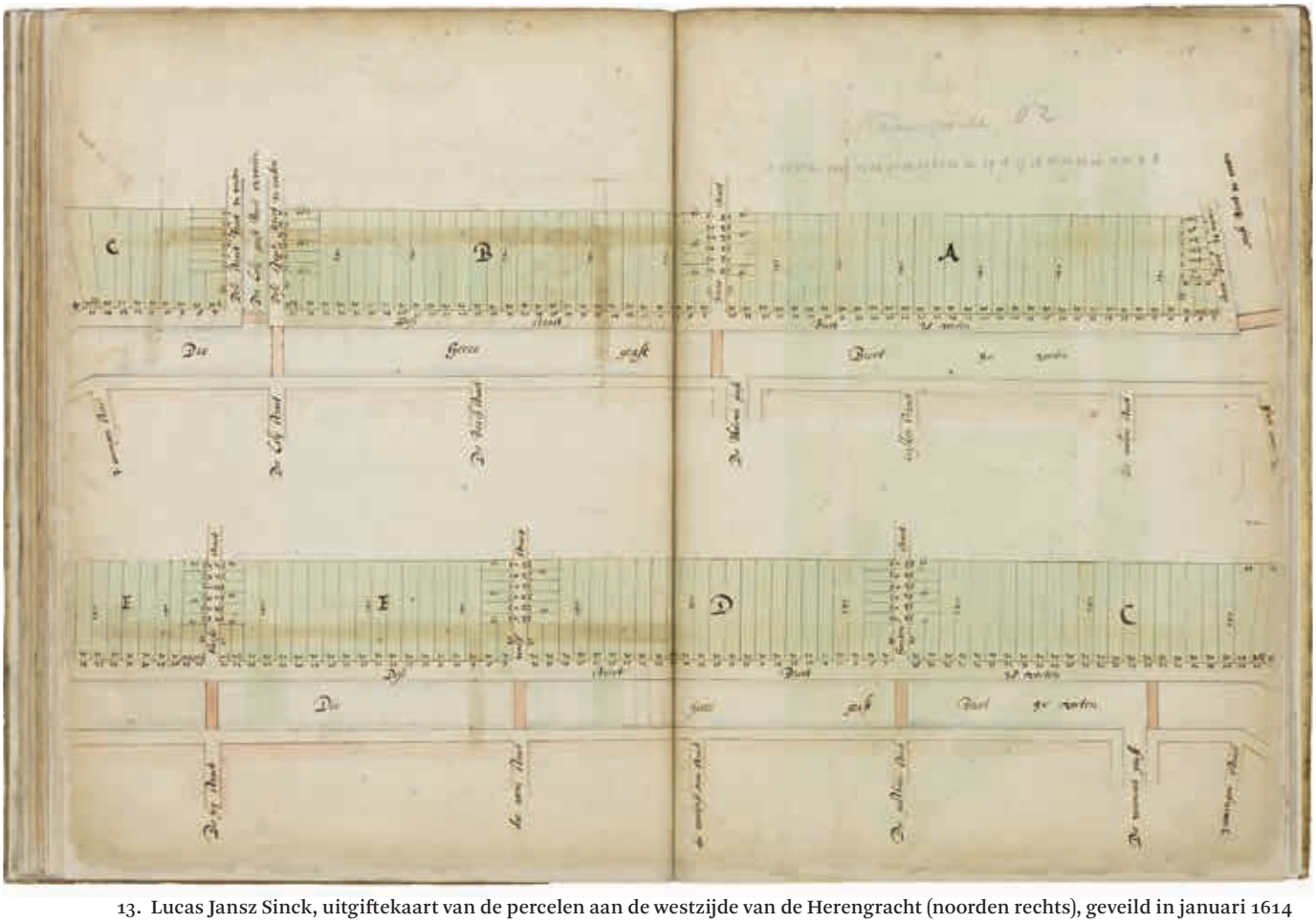
DE DERDE UITLEG (1614-1617)

Om te achterhalen wat verder met die aangekochte gronden gebeurde en om de mogelijke strategieën van de investeerders te bepalen, nemen we de percelen als vertrekpunt. Dankzij *Vier eeuwen Herengracht* kennen we de volledige transactie- en bebouwingsgeschiedenis van 144 percelen die in 1614 werden geveild aan de westkant van de Herengracht (afb. 13).[44] De bebouwing van die gracht verliep razendsnel; volgens de zeventiende-eeuwse historicus Filip von Zesen was er in 1618 nauwelijks nog een leeg perceel te vinden.[45] Aan de westzijde van de Herengracht verrezen op de 144 percelen 193 nieuwe huizen (de huidige even huisnummers 2 tot en met 382b). Daaruit blijkt dat op grote schaal herverkaveling plaatsvond.[46] Slechts in 44 gevallen werd een woning gebouwd op een enkel origineel perceel; in zes gevallen werden twee percelen samengevoegd om een woning met dubbele perceelbreedte te realiseren; vergeleken met de vierde vergroting is dat zeer weinig. Alle overige percelen werden gesmaldeeld of anderszins herverkaveld (afb. 14). In acht gevallen werd op hetzelfde aantal percelen een overeenkomstig aantal huizen gebouwd, evenwel met afwijkende gevelbreedtes naargelang de wensen van de bouwheren. In maar liefst 86 gevallen (59,7% van de geveilde percelen) hebben de kopers getracht meerwaarde te realiseren door meer huizen te bouwen op een kleiner aantal percelen; daarbij was het bouwen van twee huizen op één perceel of drie huizen op twee percelen het meest gebruikelijk. Bij de hoeken van bouwblokken aan de radiaalstraten leidde herverkaveling vaak tot heroriëntering van oorspronkelijke percelen; panden kwamen met hun voorgevel aan de winkelstraat in plaats van aan de gracht. Op deze manier konden de nieuwe eigenaren het commerciële potentieel van hun bouwgrond maximaal benutten. Dat veel grond werd doorverkocht na de veiling is wel toegeschreven aan speculatie, maar dat ligt niet voor de hand: het grotere aanbod van bouwgrond leidde juist tot een stabilisatie van de prijzen. De piek in de grondhandel werd in de eerste plaats veroorzaakt door het grote aantal aanpassingen in de verkaveling.

Van de 144 percelen aan de Herengracht werden er op de veiling slechts zes verkocht aan metselaars en vijf aan huistimmerlieden. Metselaar Harmen Hendrixsoon bouwde op zijn perceel meteen een breed huis van het type twee woningen onder één kap dat hij ook zelf aanhield (nummer 108).[47] Huistimmerman en houtkoper Dirck Gerritszoon bouwde op zijn perceel

12. Herengracht 70-72, in de jaren veertig van de zeventiende eeuw gebouwd door de architect Philips Vingboons, op een foto uit 1940-1944 (Stadsarchief Amsterdam)

13. Lucas Jansz Sinck, uitgiftekaart van de percelen aan de westzijde van de Herengracht (noorden rechts), geveild in januari 1614 (Stadsarchief Amsterdam)

twee huizen van verschillende omvang, waarbij het grote huis (nummer 306) het kleinere (nummer 304) aan de achterzijde insloot. Ook hij hield beide woningen aan.[48] Dit type aannemers vestigde zich doorgaans in nieuwbouwwijken waar nieuwe opdrachtgevers konden worden geworven via mond-tot-mondreclame of door bouwheren aan te spreken. De eigen woning kon daarbij als modelwoning dienen en indien nodig als tijdelijke verblijfplaats voor de bouwheren in afwachting van de voltooiing van hun eigen huis.[49]

De overige elf ambachtslieden uit de bouw verkochten hun grond aan de Herengracht vrijwel meteen door, grotendeels aan investeerders die op hun beurt weer doorverkochten aan aannemers of bouwheren. Dit zou kunnen wijzen op grondspeculatie, maar in 1614-1617 vonden we daarvoor – zoals gezegd – niet meteen aanwijzingen. De uitgifte van 570 nieuwe percelen remde prijsstijgingen op korte termijn af. Een betere verklaring is wellicht dat ambachtslieden niet kapitaalkrachtig genoeg waren om voor de markt te bouwen en daarbij de hele bouw voor te financieren. Sommigen onder hen, zoals metselaar Reynier Cornelisz, verkochten hun perceel aan de toekomstige eigenaar zodra ze aan de bouw of zelfs nog maar aan het

14. Bebouwing van de percelen aan de westzijde van de Herengracht, nummers 2-382b volgens *Vier eeuwen Herengracht*

Huizen	1 perceel	2 percelen	3 percelen	4 percelen
1	44	6		
2	21	4		
3	2	14	4	
4	3	2	2	
5				1

heiwerk waren begonnen.[50] Mogelijk hadden zij grond gekocht om hiermee een plek te veroveren op de nieuwbouwmarkt.

Grotere aannemers die voor de markt bouwden waren veel kapitaalkrachtiger, maar zeldzaam. Een goed voorbeeld is de metselaar Jan Egbertsz. Zelf had hij geen grond gekocht op de veiling van 1614, maar hij verwierf percelen van een houtkoper en een huistimmerman, met wie hij mogelijk samenwerkte. Drie andere percelen kon hij overnemen van de huizenspeculant Jan Pietersz du Bien. Jan Egbertsz bouwde de huizen Herengracht 2, 138, 140, 142, 168 en 180, waarvan hij de helft vrij snel na voltooiing van de hand deed. De overige helft hield hij nog enkele jaren aan, kennelijk om er huurinkomsten van te genieten.[51]

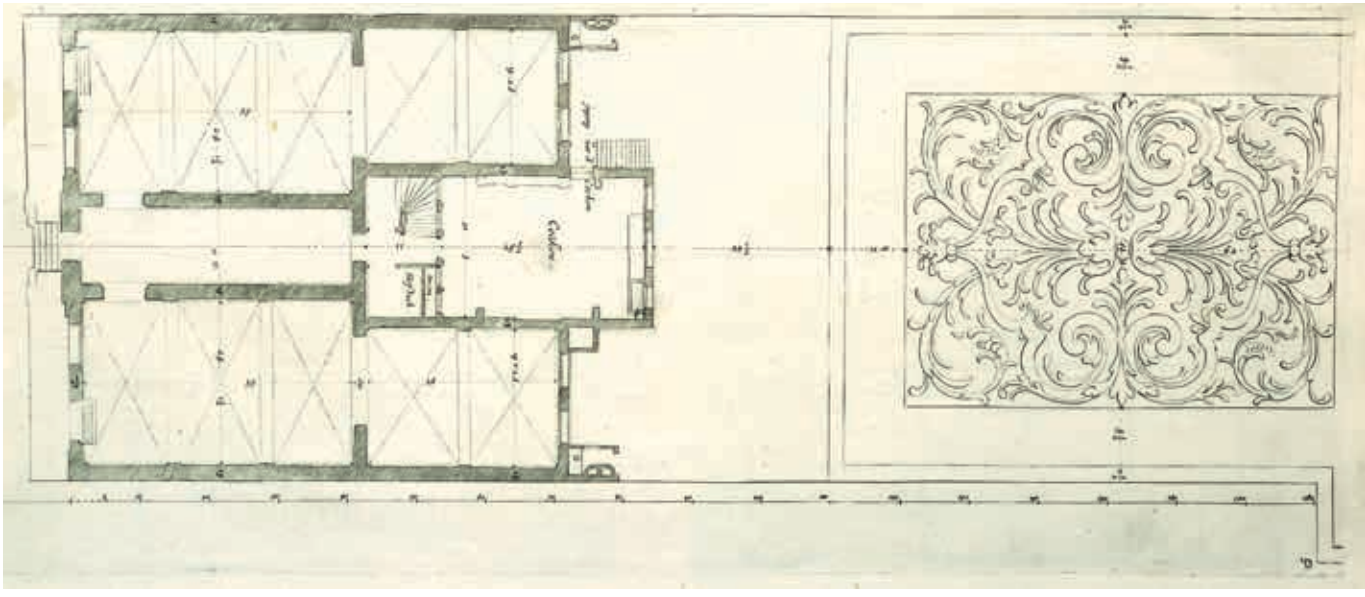
De derde uitleg, ook de Herengracht, heeft er in eerste instantie heel anders uitgezien dan wij hem kennen.[52] In plaats van het Hollands classicisme, de *international style* uit de latere Gouden Eeuw, bestond de bebouwing uit vrij homogene rijen van kleinere, betrekkelijk lage woonhuizen in baksteen met trapgevels, als voortzetting van een laatmiddeleeuwse traditie (afb. 15). De architectuur van de derde uitleg krijgt in geen van de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen enige aandacht, wat duidt op een lage waardering; deze bouw werd kennelijk eerder als indifferent gezien dan als voor het publiek van de beschrijvingen relevante bouwkunst. De bouwproductie van metselaar Jan Egbertsz past in dit beeld: hij bouwde huizen die de oorspronkelijke kavelbreedte niet overschreden, en meestal smaller waren. Ze werden snel voor de markt gebouwd om aan de grote vraag naar huisvesting te voldoen. Voor de top van de markt daarentegen verrezen de eerste grotere en meer luxueuze huizen, maar deze werden direct in opdracht van de latere eigenaarbewoner ontworpen en gebouwd. Deze groep stelde specifieke eisen aan de vormgeving van de gevel (ornamentiek en beeldhouwwerk), de opzet van de plattegronden, het interieur van het huis en de inrichting van tuin en tuinhuis, waardoor hun woningen een architecturaal boeiender karakter kregen.

DE VIERDE UITLEG (1660-1699)

Ruim veertig jaar later was de gronduitgifte bij de vierde uitleg dringend nodig door de prangende huisvestingsproblemen voor de snel gegroeide bevolking. De

15. Caspar Philips, gevels aan de westzijde van de Herengracht met rechtsboven het pand Herengracht 2 op de hoek van de Brouwersgracht. Tussen de later gebouwde classicistische grachtenpanden zijn nog de oudere trapgevels uit het begin van de zeventiende eeuw te zien (Stadsarchief Amsterdam)

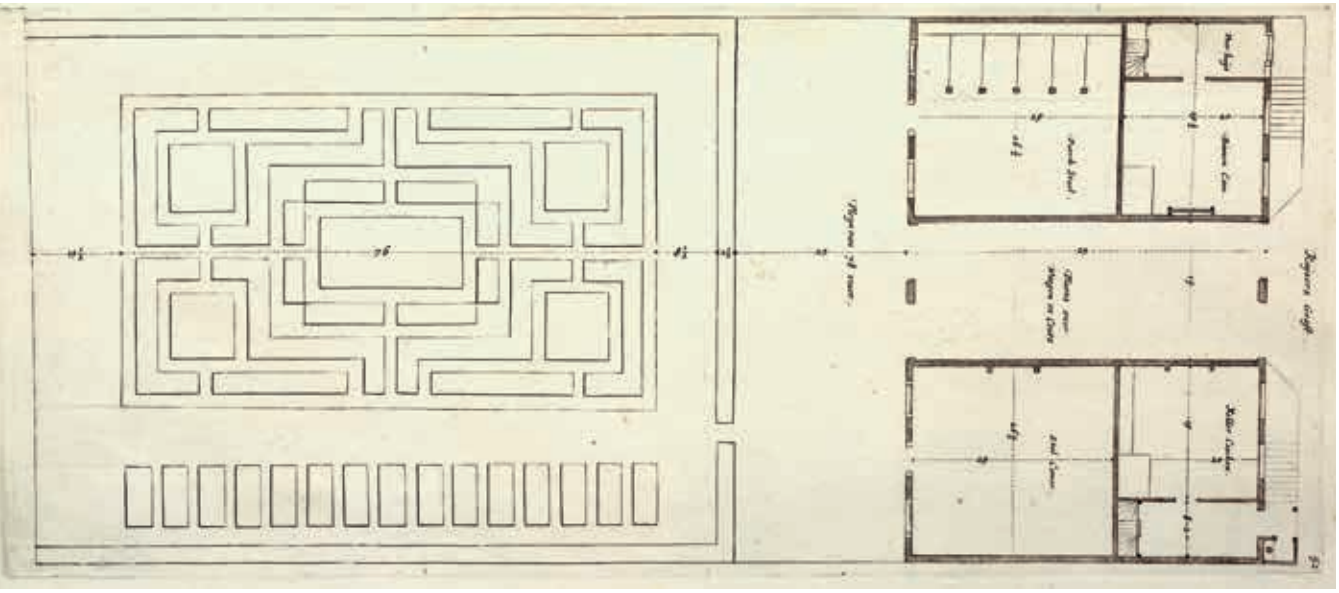
16. Plattegrond van huis, tuin en koetshuis van Joseph Deutz (Herengracht 450), uit: Philips Vingboons, in Philips en Ioan Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1674

successen van de Gouden Eeuw hadden geleid tot een enorme accumulatie van kapitaal. De elites en hogere middengroepen bouwden nieuwe huizen; onder de eerste groep werd het dubbelbrede classicistische stadspaleis met een enorme tuin en bijgebouwen als koetshuis, stallen en aparte personeelsvertrekken de norm (afb. 16). Deze groepen kochten vooral grond aan de Herengracht (afb. 17). Vele kopers waarvoor we geen beroep aantroffen, vestigden zich hier, wat bevestigt dat ze tot de hoogste statusgroep behoorden (zie boven). Dat vooral de elite en hogere middengroepen hier een woning betrokken, is af te leiden uit de huishuurindex van Clé Lesger, die aangeeft dat de huurprijzen voor elite- en middenklassewoningen sterk daalden na de eerste bouwgolf van de jaren zestig; de vraag naar huurwoningen in dit marktsegment nam navenant af.[53] Het stadsbestuur had geleerd uit de ervaringen tijdens de derde uitleg, waar meteen na de veilingen veel percelen werden herverkaveld. Daarom zorgden ze ervoor dat in de vierde stadsuitbreiding langs de verder afgelegen grachten en straten meteen voldoende kleine percelen werden aangeboden tegen lagere prijzen, zodat ze bereikbaar waren voor de lagere sociale groepen en niet meer gesmaldeeld hoefden te worden.

Hoewel de gronden vrij vlot van de hand gingen, viel de vierde uitleg samen met het einde van de Gouden Eeuw. In tegenstelling tot Haarlem, Leiden en Delft, die geconfronteerd werden met dramatische krimp, kon Amsterdam zich als handels- en havenstad veel beter handhaven.[54] Als neveneffect van de vertragende economie remde de bevolkingsgroei evenwel af. Ondanks het feit dat zich in de jaren zestig een aanzienlijke bouwactiviteit ontwikkelde, duurde het in vergelijking tot de derde uitleg veel langer voordat overal aaneengesloten gevelwanden ontstonden. De kaart van Jacob Bosch (afb. 18) uit 1681 toont aan dat twintig jaar na de eerste grondveilingen nog veel percelen onbebouwd waren gebleven. Lagere grondprijzen in een periode van afremmende economische en demografische groei betekenden dat grondspeculatie hier niet meteen aan de orde was.

Om patronen in de werkwijze van aannemers te ontdekken, hebben we enkele bouwblokken uitgelicht (afb. 19) die samen een representatieve doorsnede van de vierde uitleg vormen. Deze blokken omvatten samen 402 percelen, waarvan er 58 door ambachtslieden uit de bouwsector werden gekocht: 13 door metselaars, 11 door huistimmerlieden en 34 door timmerlieden; het gaat om respectievelijk 8, 6 en 21 individuele kopers. Zoals eerder vermeld, blijkt dat timmerlieden zich afwisselend als huistimmerman of als timmerman registreerden, waardoor we de scheiding tussen beide beroepsgroepen niet al te strikt mogen nemen. Om te achterhalen in welke mate de kopers ook bouwden voor de markt, gingen we na of de gronden werden overgenomen door derden en of er ook effectief gebouwd werd op deze percelen. Daartoe projecteerden we de kaart van Jacob Bosch (1681) op de GrachtenGIS-kaart van Amsterdam en markeerden we waar bouwlieden als oorspronkelijke koper waren opgetreden (afb. 20).

Omdat de percelen in de vierde uitleg kleiner waren, werd er minder gesmaldeeld dan in de vorige vergroting. Toch veranderde nog 30% van de percelen (119 van de 402) van eigenaar. Het valt op dat 27 percelen op de dag van de veiling van eigenaar wisselden. Opvallend is dat de nieuwe eigenaars dit keer doorgaans kapitaalkrachtige personen waren die aaneensluitende percelen kochten om een groot pand te bouwen met voorhuis en bijgebouwen, waarvoor meerdere kavels benodigd waren. Voorbeelden zijn de zijdereder Sieu-

17. Gerrit Adriaensz Berckheyde, *Gezicht op de Gouden Bocht in de Herengracht*, ca. 1672 (Rijksmuseum Amsterdam)

18. Jacob Bosch, vogelvluchtkaart (noorden onder) van een gedeelte van de vierde vergroting, 1681 (Stadsarchief Amsterdam)

Baan Gracht.
Baan Gracht.
Turfmarkt
Gracht.
Prinse
Gracht.
Gracht.
Gracht.

19. De drie nader geanalyseerde bouwblokken, weergegeven op een uitsnede uit de kaart van Jacob Bosch uit 1681. Ze zijn geselecteerd als representatieve selectie van de blokken met geveilde kavels in de vierde vergroting, van de luxe Herengracht tot aan de stadsrand

wert Jansz en de goed verdienende stadsarchitect Daniel Stalpaert, die huizen bouwden aan de Keizersgracht met bijgebouwen aan de Kerkstraat.[55] Of de oorspronkelijke kopers optraden als stroman is niet duidelijk.

Bij de ambachtslieden uit de bouwsector waren het nu vooral de (huis)timmerlieden die zich tot aannemers op de nieuwbouwmarkt ontpopten. De huistimmerlieden die in deze wijk gronden verwierven, deden dat met de bedoeling om er zelf op te bouwen. Zeven van de elf percelen werden ook effectief aan hen overgedragen. Vier percelen werden doorverkocht, maar dat gebeurde duidelijk op initiatief van de investeerder Hans de Wolf, die zelf één perceel aan de Kerkstraat had gekocht, maar nog diezelfde dag acht aanpalende percelen aan de Kerkstraat en de Prinsengracht verwierf. Kort nadien werd een aanzienlijke woning aan de Prinsengracht gebouwd met siertuin tot aan de Kerkstraat. De belendende percelen bleven nog jaren onbebouwd.

Ook de timmerlieden kochten voornamelijk gronden met de bedoeling daarvan eigenaar te blijven en er op termijn te bouwen (22 van de 34 percelen). Vier percelen werden opnieuw geveild, omdat de twee timmerlieden in kwestie hun financiële verplichtingen niet konden nakomen. Voor drie percelen vonden we geen verdere informatie en slechts zes percelen werden overgenomen. Dat was heel anders bij de metselaars. Zij kochten dertien percelen in deze zone, maar voornamelijk in de bouwblokken buiten de Prinsengracht, een zone die bestemd was voor ambachtelijke activiteiten. Toch bouwden zij er geen werkplaatsen; de kaart van Jacob Bosch toont aan dat deze percelen onbebouwd bleven. De verklaring hiervoor ligt in de conjunctuur. Veel vraag naar nieuwbouw was er in de jaren zeventig niet meer en de metselaars deden hun grond snel weer van de hand. Zo had Jan Jansz van Alckmaer begin 1670 vier percelen in de Lange Leidsedwarsstraat gekocht. Nauwelijks drie jaar later verkocht hij ze aan de kaarsenmaker Joost van Eyck, die het terrein mogelijk gebruikte als blekerij. Ook metselaarsknecht Paulus Barentszoon kocht twee percelen in de Lange Leidsedwarsstraat om die iets later weer door te verkopen aan de zijdeverver Pieter van Zuijlen, die de percelen onbebouwd liet en ze mogelijk als bedrijfsterrein gebruikte.

20. De betrokkenheid van personen uit de bouwberoepen bij de grondveiling in de vierde vergroting, weergegeven op een uitsnede uit de kaart van Jacob Bosch uit 1681

In de hier besproken zone werden dertien percelen ná de veiling overgenomen door een bouwer: één metselaar die zelf nergens grond had gekocht, verwierf hier alsnog een perceel; de overige percelen kwamen in handen van (huis)timmerlieden die elders geen of hoogstens één of twee percelen hadden.[56] Alleen de in Scheveningen geboren huistimmerman Daniel Molenijser (1628/29-1679) was op grote schaal actief op de nieuwbouwmarkt. Hij kocht dertien percelen op de veilingen en alleen al in deze zone kocht hij er nog vier bij. Ook in tweede instantie werd dus geen gebruikgemaakt van de mogelijkheden tot schaalvergroting in de bouw die de stadsvergroting bood.

BESLUIT

Voor de vroegmoderne periode is erg weinig bekend over de aannemers in de bouw die de duizenden huizen hebben gebouwd die tot vandaag het Amsterdamse stadsbeeld bepalen. Dankzij de goed bewaarde kaarten en registers van grondveilingen in Amsterdam kunnen we achterhalen welke aannemers proactief de markt hebben bespeeld door zelf grond te kopen met de bedoeling er te bouwen voor zichzelf of voor de markt. Daaruit blijkt dat de lieden uit de bouwsector veel actiever waren op de grondmarkt dan hun collega's uit andere productiesectoren; bouwen was nu eenmaal hun corebusiness. Op basis van een voorzichtige schatting stellen we echter vast dat tijdens de derde uitleg slechts 5% van de metselaars en 2,3% van de timmerlieden investeerden in grond; tijdens de vierde stadsuitbreiding, die in eerste instantie ongekende mogelijkheden leek te bieden voor de bouwsector, investeerden 5,8% van de metselaars en 7,6% van de huistimmerlieden. Maar zelfs binnen die groep van grondinvesteerders ontpopten zich slechts weinigen tot aannemers die de markt op iets grotere schaal bespeelden: twee uitzonderingen waren de uit Deventer afkomstige metselaar Jan Egbertsz in de jaren tien van de zeventiende eeuw en de Amsterdamse timmerman Daniël Molenijser in de jaren zestig, maar ook zij waren niet meer dan middelgrote investeerders.

Ambachtslieden uit de bouw kochten doorgaans zeer gespreid grond. Op die manier verschaften ze zichzelf toegang tot de markt. In enkele gevallen bouwden ze een eigen woning met werkplaats van waaruit ze hun diensten konden aanbieden aan bouw-

heren in de omgeving. In andere gevallen, met name bij de metselaars, lijkt het erop dat ze zich door grond te kopen toegang trachtten te verschaffen tot de nieuwbouwmarkt. Deze groep verkocht zijn grond vrij snel door, waarbij we voor enkele meesters konden achterhalen dat ze meteen voor de nieuwe eigenaar bouwden. De bouwlieden die op eigen initiatief begonnen te bouwen, verkochten het pand in opbouw al in een vroeg stadium, soms nog tijdens het heien, aan de toekomstige eigenaar. Deze vrij frequent voorkomende strategie wijst erop dat ze zelf onvoldoende kapitaalkrachtig waren om de hele bouw voor te financieren en een afgewerkt product op de markt te brengen. In tegenstelling tot wat Niels Prak voor negentiende-eeuws Amsterdam vaststelde, grepen de ambachtsmeesters uit de bouw dus niet meteen en zeker niet massaal de kansen die de grootschalige stadsuitbreidingen in zeventiende-eeuws Amsterdam hun boden, althans niet door zelf voor de markt te bouwen op grond in eigen bezit. De vraag is overigens of ze dat konden. Een gemiddeld jaarinkomen van een meester-metselaar of meester-timmerman bedroeg in de zeventiende eeuw 420 gulden per jaar.[57] Een gemiddeld perceel kostte hun anderhalf tot ruim twee jaarlonen. De stad fungeerde door het systeem van leningen in feite als een grote hypotheekbank; de mogelijkheid tot het lenen van tweederde van de aankoopsom van bouwgrond was kennelijk geen voldoende basis om grotere nieuwbouwprojecten te kunnen voorfinancieren. Om de rest te lenen, waren investeerders afhankelijk van particuliere leningen (obligaties of renten) binnen hun eigen netwerk.[58] Er werd wel seriematig gebouwd, maar de panden moesten snel worden doorverkocht. Daniel Molenijser, de enige timmerman die op wat grotere schaal bouwde, verkocht zijn huizen snel na oplevering door.[59] Waarschijnlijk werd met de opbrengst een volgend project gefinancierd.

In het stadsbeeld van vandaag is de gang van zaken van direct na de beide stadsuitbreidingen nog goed te zien. In de zeer ruim opgezette verkaveling aan de westzijde van de Herengracht in de derde uitleg werden de percelen in veel gevallen bebouwd met meerdere huizen: twee huizen op een perceel, of drie op twee, was een gebruikelijke strategie. In de vierde uitleg volgde het stadsbestuur een van tevoren uitgekiende strategie met betrekking tot de verkaveling. De parcellering werd haarfijn aangepast aan de markt, waarbij percelen apart of in combinatie konden worden verkocht voor de verschillende marktsegmenten. De kavels waren in vorm, grootte en prijs veel beter toegesneden op de wensen van de markt. Dat leidde ertoe dat hier een bebouwing verrees die veel meer dan die van de derde uitleg aansloot bij de oorspronkelijke verkaveling en tevens tot veel meer eenheid en regelmaat in het stadsbeeld, vooral aan de Gouden Bocht – het meest afgebeelde grachtgezicht. Het lijkt erop dat vooral de middengroepen en de elite bouwden op residentieel en commercieel goed gelegen plaatsen, en dat de bouw voor de lagere inkomensklassen leed onder de economische stagnatie, waardoor het lang duurde voor overal een gesloten straatbeeld ontstond. Hierdoor hebben de aannemers uit de bouwsector het potentieel van deze grondmarkt niet ten volle kunnen benutten.

Toch moeten we voorzichtig zijn met deze conclusie. Het is niet omdat de bouwsector niet in grote mate profiteerde van het potentieel van de grondmarkt dat de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen geen gouden kansen boden aan ontluikend ondernemerschap in de bouwsector. De duizenden nieuwe huizen die binnen korte termijn werden gebouwd, vergden een goede organisatie van de werven en tijdige leveringen van bouwmaterialen. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre de echte kansen voor aannemers in de bouw zich op andere terreinen hebben ontwikkeld, zoals in de handel in bouwmaterialen, een markt die de Leidse steenhouwer Willem Wijmoth handig wist te bespelen, of in het financieren en organiseren van arbeid en onderaanneming.

Met dank aan Rens Smid voor zijn inzicht in de literatuur over de bouwsector in de negentiende eeuw, prof. dr. Maarten Prak (Universiteit Utrecht) voor de stimulerende gesprekken, en aan de beide anonieme *reviewers*; zij hebben relevant en bruikbaar commentaar gegeven op een eerdere versie en daarmee bijgedragen aan de scherpte en structuur van dit artikel.

NOTEN

1 Zie bijvoorbeeld: I.H. van E[eghen], 'Een drama in de bouwwereld van twee en een halve eeuw geleden', *Maandblad Amstelodamum* 48 (1961a), 51-58; I.H. van E[eghen], 'Speculatiebouw en beleggingsbouw aan de Prinsengracht', *Maandblad Amstelodamum* 48 (1961b), 73-84; I.H. van E[eghen], 'De vogelvlucht uit 1679 van de nieuwe stadsvergroting', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972a), 169-170; I.H. van E[eghen], 'De restauratie van Keizersgracht 542', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972b), 182-186.

2 Zie over de veranderingen in de bouwsector en de opkomst van de revolutiebouwers bijvoorbeeld: H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw*, Amsterdam 2001, 25-30; N. de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993, 88-106, i.h.b. 98-106.

3 B. Blondé en J. Hanus, 'Beyond Building Craftsmen. Economic Growth and Living Standards in the Sixteenth-Century Low Countries: the Case of 's-Hertogenbosch (1500-1560)', *European Review of Economic History* 14 (2010), 179-207; A. Knotter, 'De Amsterdamse bouwnijverheid in de 19e eeuw tot ca. 1870. Loonstarheid en

trekarbeid op een dubbele arbeidsmarkt', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984), 123-154; J. de Vries en A. van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*, Cambridge 1997, 521; D. Woodward, *Men at Work. Labourers and Building Craftsmen in the Towns of Northern England, 1450-1750*, Cambridge 1995.

4 M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2013; G. van Tussenbroek, *'Alzo zult gijlieden dat maken'. Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650*, Leiden 2013.

5 M. Prak, 'The Market for Architecture in Holland, 1500-1815', in: L. Cruz en J. Mokyr (red.), *The Birth of Modern Europe. Culture and Economy, 1400-1800. Essays in Honor of Jan de Vries*, Leiden/Boston 2010, 35-59; K. De Jonge en K. Ottenheym (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*, Turnhout 2007.

6 S. Broadberry en K.H. O'Rourke, *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700-1870*, Cambridge 2010, 171; de bouwsector wordt kort vermeld, maar er wordt geen aparte sectie aan besteed.

7 M. Hurx, *De particuliere bouwmarkt in de Nederlanden en de opkomst van de architect (1350-1530)*, Delft 2011; R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995; Hurx 2013 (noot 4); Knotter 1984 (noot 3); N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991. Zie ook: C.P. Krabbe, 'De periode 1840-1900', in: K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, 459-535. Zie ook: J.J. van der Wal, *De economische ontwikkeling van het bouwbedrijf in Nederland*, Delft 1940; C.J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993. Ook vanwege de beschikbaarheid en de aard van historisch bronnenmateriaal lag het accent vooral op openbare werken, meer dan op de particuliere bouw.

8 Prak 1991 (noot 7); zie ook: I. Bertels, *Building the City. Antwerp, 1819-1880*, Leuven 2008; D.J. Rilling, *Making Houses. Crafting Capitalism*, Philadelphia 2001. Voor een kort overzicht van de positie en opleiding van architecten en ingenieurs in de tweede helft van de negentiende eeuw: J.E. Abrahamse, 'The Making of an Architect. Dutch Émigré Architects to the ZAR and the Context of Architectural Education in the Netherlands 1850-1900', in: K.A. Bakker, N.J. Clarke en R.C. Fisher (red.), *Eclectic ZA Wilhelmiens. A Shared Dutch Built Heritage in South Africa*, Pretoria 2014, 6-21; C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle/Zeist 1998.

9 H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedebouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, [Brussel] 1977.

10 T.H. Lunsingh Scheurleer, C. W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Leiden 1986-1992, 6 delen in 10 vol. Voor Wijmoth, zie vooral deel 2; P. Vlaardingerbroek, 'Adriaen Dortsman en Jan Six. Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619', *Bulletin KNOB* 95 (1996) 5, 146-169.

11 K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*, Zutphen 1989; J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 53-55, 86, 145-147.

12 Van Eeghen 1961a (noot 1); zie ook: Prak 1991 (noot 7).

13 P. Lourens en J. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, Amsterdam 1997.

14 C. Lesger, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650', in: W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam 1578-1650. Centrum van de wereld*, Amsterdam 2004, 103-187; J.E. Abrahamse en R.J. Rutte, '1500-1850 – Verschuivingen in verstedelijking: differentiatie, uitbreiding en krimp', in: R. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014, 186-209.

15 Voor bevolkingscijfers van Amsterdam zie Lourens en Lucassen 1997 (noot 13), 55-57.

16 Voor een overzicht van de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam in de zeventiende eeuw: Abrahamse 2010 (noot 11).

17 Abrahamse 2010 (noot 11), 34-118.

18 Voor een gedetailleerde analyse van deze stadsuitbreiding: Abrahamse 2010 (noot 11), 119-216.

19 Voor een overzicht van de uitgiftekaarten in de verschillende archieven en collecties zie: M. Hameleers en E. Schmitz, 'Amsterdamse uitgiftekaarten 1586-1769. Basis van de stedelijke verkaveling', *Jaarboek Amstelodamum* 88 (1996), 45-64; de veilboeken bevinden zich in het thesaurierenarchief: SAA 5039, inv.nr. 550-560.

20 Zie voor een recente toepassing van deze dataset: J.E. Abrahamse, E. Schmitz en M. Schooneman, 'Valse start. De ontwikkeling van de Nieuwe Herengracht na het Rampjaar 1672', *Amstelodamum* 102 (2015), 123-135.

21 Voor nadere informatie over het project en de gebruikte GIS-techniek zie: J.E. Abrahamse en M.C. Kosian, 'Plotting Amsterdam. New Techniques for Research of Urban Development', in: R. Tamborrino (red.), *Digital Urban History. Telling the History of the City at the Age of the ICT Revolution*, Rome 2015, 67-87, platen X-XIII. In de toekomst kunnen deze gegevens worden gecombineerd met een bestand als HISGIS, waarin de data uit het eerste kadaster zijn opgenomen, en met moderne data over vastgoedwaarde en grondgebruik; op die manier ontstaat de mogelijkheid van gedetailleerde comparatieve analyses van waardeontwikkeling, eigendomsverhoudingen en grondgebruik door de tijd heen. De kadastrale data van Amsterdam zijn raadpleegbaar via www.hisgis.nl (26 augustus 2015); moderne data zijn onder meer te vinden op het kaartenportal van de gemeente Amsterdam: www.maps.amsterdam.nl (26 augustus 2015).

22 Dit is een nog lopend onderzoeksproject. De parcellering en de gerelateerde database zijn volledig ingevoerd; voor een beperkte groep percelen moeten de verkoopgegevens nog worden aangevuld en/of gecontroleerd. De verkleinde dataset heeft betrekking op aaneengesloten zones in de zeventiende-eeuwse grachtengordel.

23 M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven 2002; M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, *HISCLASS. A Historical International Social Class Scheme*, Leuven 2011.

24 Statusgroep 1 komt overeen met HISCLASS 1 en 2; statusgroep 2 met HISCLASS 3-5; statusgroep 3 met HISCLASS 6 en 7; statusgroep 4 met HISCLASS 8-12.

25 S. Hart, 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw', in: S. Hart (red.), *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*, Dordrecht 1976, 115-181.

26 Over Segers zie: Abrahamse, Schmitz en Schooneman 2015 (noot 20), 123-135.

27 Vergelijk met H. Soly, 'Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft der 16de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1970), 81-90.

28 N. Prak 1991 (noot 7), 4.

29 SAA 5020-12 (Keurboek I) 277-277vo (16 november 1621).

30 W. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde, volgens d'antyke en hedendaagse manier, door een beknopte inleiding afgeschetst, en van veel onvoegsamen bewindselen en verbasteringen ontswagteld en verbeterd*, Amsterdam 1681, 145-146. Zie ook: G. van Tussenbroek, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie – houthandel – toepassing*, Amsterdam 2012.

31 SAA 5020-12 (Keurboek I) 277-277vo (16 november 1621).

32 Meischke e.a. 1995 (noot 7), 40.

33 Van Tussenbroek 2013 (noot 4).

34 Meischke e.a. 1995 (noot 7), 32, 43.
35 SAA, 5075 (Notarissen ter Standplaats Amsterdam), 5627, 35-63.
36 De Vries en Van der Woude 1997 (noot 3), 521.
37 Hart 1976 (noot 25).
38 Hart 1976 (noot 25) vermeldt alleen timmerlieden en metselaars. We konden echter gebruikmaken van een database samengesteld door de vrijwilligers van het Vele Handen Project 'Ja, ik wil!', onder leiding van prof. dr. Tine De Moor en René van Weeren van de Universiteit Utrecht, op basis van de ondertrouwakten van de stad Amsterdam. In dit project worden vijfjaarlijkse steekproeven genomen. De database was weliswaar nog onvolledig op het moment van consultatie (mei 2015), maar de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende beroepsgroepen zijn wel reëel. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw was de verhouding timmerlieden, metselaars, steenhouwers: respectievelijk 65%, 25%, 10%; in het derde kwart van de zeventiende eeuw was dit 72%, 19%, 9%. Metselaars zijn hier enigszins ondervertegenwoordigd omdat zij een grotere seizoensmigratie kenden dan de timmerlieden; de groep timmerlieden omvat hier zowel de huistimmerlieden als de timmerlieden uit de meubelmakerij.
39 Uit vermogensbelastingen, zoals de personele quotisatie van 1742, blijkt effectief dat timmerlieden doorgaans kapitaalkrachtiger waren dan metselaars: in Amsterdam werden in 1742 180 timmerlieden geregistreerd met een vermogen van meer dan 600 gulden tegenover slechts 54 metselaars. Waar een stad doorgaans 1,8 timmerlieden op 1 metselaar telde, waren er in Amsterdam 3,3 vermogende timmerlieden op 1 vermogende metselaar: W.F.H. Oldewelt (red.), *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, Amsterdam 1945.
40 Abrahamse 2010 (noot 11), 218-221.
41 SAA 5025-12 (Resoluties Vroedschap), fol. 120 (18 juli 1622).
42 SAA 5039-1 (Thesaurieren) 112vo (5 januari 1640).
43 H. de la Fontaine Verwey e.a., *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976, 418-419.
44 De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43).
45 F. von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam 1664, 165.
46 Dit is de huisnummering gehanteerd in De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43).
47 De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43), 432, huisnummer 108. Dit pand werd pas voor het eerst verkocht in 1646; het was mogelijk al eerder vererfd.
48 De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43), 501, huisnummer 304.
49 Vergelijk met B. Beernaert, 'Renaissancewoonhuizen in Brugge. Zeldzame eenden in de bijt!', *Brugs Ommeland*, 63 (2003) 4, 247-260 over modelwoningen; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1986-1992 (noot 10), deel 3, 225: de Leidse steenhouwer Willem Wijmoth ging steevast zelf in de buurt wonen waar hij grote verbouwingswerken coördineerde; 270: toen bouwheer François de le Boe (Sylvius) in 1664 een huis liet bouwen door Wijmoth, kreeg hij tijdelijk verblijf in een ander huis van de steenhouwer.
50 De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43), 394 (huisnummer 4).
51 De la Fontaine Verwey e.a. 1976 (noot 43), 394 (huisnummer 2), 138-142 (huisnummers 443-444), 168 (huisnummer 454) en 180 (huisnummer 459).
52 P. Vlaardingerbroek (red.), *De wereld aan de Amsterdamse grachten*, Amsterdam 2013.
53 C. Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam 1550-1850*, Amsterdam 1986; De Vries en Van der Woude 1997 (noot 3) zetten Lesgers gegevens op p. 334 uit in een grafiek.
54 De Vries en Van der Woude 1997 (noot 3), 271; Abrahamse en Rutte 2014 (noot 14), 186-209.
55 Stalpaert bouwde er voor zichzelf een kolossaal woonhuis op maar liefst zes kavels, drie aan de Keizersgracht en drie aan de Kerkstraat: G. van Essen, 'Daniel Stalpaert (1615-1676), stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 4, 101-121.
56 In de veilingboeken staat – indien de lening niet werd afbetaald door de oorspronkelijke koper – genoteerd wie het perceel had overgenomen.
57 De Vries en Van der Woude 1997 (noot 3), 614-615.
58 Voor een kort overzicht over lenen aan particulieren: zie H. Deneweth, O. Gelderblom en J. Jonker, 'Microfinance and the Decline of Poverty. Evidence from the Nineteenth-Century Netherlands', *Journal of Economic Development* 39 (2014) 1, 79-110.
59 Van Eeghen 1972b (noot 1).

DR. JAAP EVERT ABRAHAMSE studeerde architectuur- en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 2010 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Hij werkt als senior onderzoeker stedenbouwgeschiedenis bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DR. HEIDI DENEWETH studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2008 aan de Vrije Universiteit Brussel op het proefschrift *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*. Zij werkt daar als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen bij het onderzoeksteam HOST (Historisch onderzoek naar stedelijke transformatieprocessen).

DRS. MENNE KOSIAN studeerde mediterrane archeologie, oude geschiedenis en logica aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij werkt als onderzoeker ruimtelijke analyse bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

ERIK SCHMITZ werkt als onderzoeker en tentoonstellingsmaker bij het Stadsarchief Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

GOLDEN OPPORTUNITIES?

REAL ESTATE STRATEGIES OF BUILDERS IN THE URBAN EXPANSION OF AMSTERDAM DURING THE GOLDEN AGE

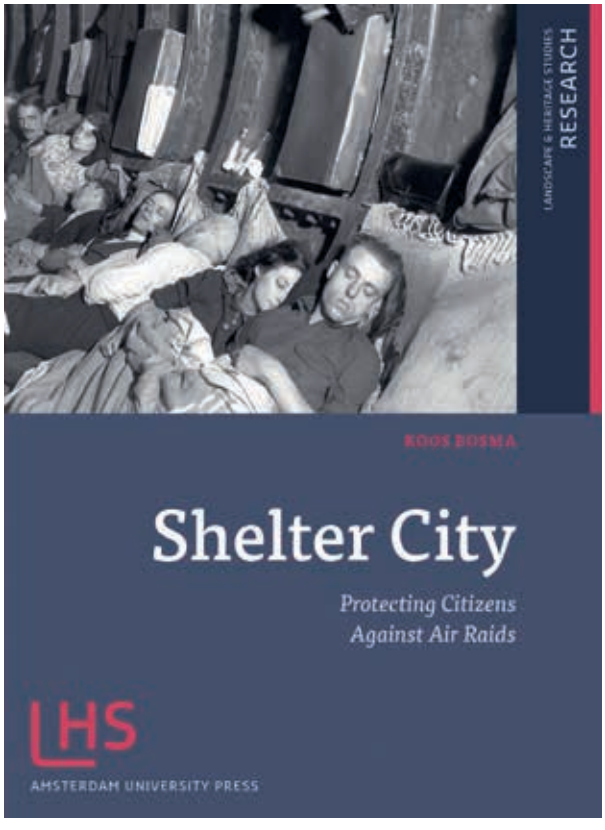
JAAP EVERT ABRAHAMSE, HEIDI DENEWETH, MENNE KOSIAN AND ERIK SCHMITZ

During the Dutch Golden Age, Amsterdam grew from a modest little town on the river Amstel into a powerful trading metropolis. Thanks to several very large-scale expansion schemes (in particular the *third* and *fourth* expansions), it became one of the biggest cities in Europe. This article does not focus on the design or implementation of the urban expansions. Instead, it concentrates on a subsequent phase in the development: the moment when the large public project broke up into thousands of private projects, which occurred when the government sold off building plots. The key questions posed in this article are whether the large scale of these expansions stimulated entrepreneurship in the building sector, and how that affected the urban landscape. Was there any increase in scale in the building sector, how did the sector deal with the opportunities offered by urban expansion and what strategies did it employ?

It is the first time that such a very large quantitative study has been carried out for an early modern city. Amsterdam possesses exceptional series of sources that we were able to combine for this purpose. During the urban expansions, thousands of plots of land were sold at a succession of auctions, which resulted in maps and auction ledgers. These provide information about the plots and their buyers and allow us to calculate the proportion of building sector craftsmen investors and to work out which market segments they focused on (based on the location, size and price of the plots). Because we are primarily interested in the impact of major building booms, we concentrate on the periods 1614–1617 (when the land in the third expansion was sold and built on) and 1660–1699 (ditto for the fourth expansion).

It transpires that building sector craftsmen were heavily over-represented in the real estate market compared with their colleagues from other production sectors. Nevertheless, only five to ten per cent of building sector craftsmen invested in land, which they usually bought in a dispersed fashion. In this way they gained access to the market, where they invested mainly in land intended for the social middle classes. (This was in contrast to the large-scale investors, who tended to concentrate on the market for workers' housing.) In a few instances they built a house for themselves with a workshop from where they could offer their services to clients in the neighbourhood. In other cases, in particular among bricklayers, it seems that in buying land they were trying to gain direct access to the new-build market. This group sold their land fairly quickly, and in the case of a few master bricklayers we were able to ascertain that they immediately started building for the new owner. Quite a number of building craftsmen who started building on their own initiative, sold the building under construction at an early stage to the future owner. This strategy indicates that they had insufficient capital to pre-finance the entire construction and to market a finished product. In contrast to Niels Prak's findings with regard to nineteenth-century Amsterdam, master building craftsmen did not immediately, and certainly not in large numbers, seize the opportunities offered by the large-scale urban expansions in seventeenth-century Amsterdam, at least not by building for the market on land they owned. Further research will be needed to show to what extent they opted for other forms of enterprise, such as a combination of builders' merchant and construction work, or coordination of the building process for subcontractors.

During the third expansion fairly large parcels of land were released, many of which were afterwards subdivided, sometimes in order to build rows of smaller, uniform dwellings. The fourth expansion, by contrast, supplied a diversified parcellation that was much better aligned with market demands: large mansions on Herengracht and Keizersgracht, shop-dwellings along the radial streets, and a more mixed milieu with middle-class and smaller dwellings and industrial premises in the areas closer to the urban periphery. The urban structure laid down in those seventeenth-century urban expansions and the buildings constructed on the allocated land, continue to determine the Amsterdam cityscape up to the present day.

KOOS BOSMA

SHELTER CITY
PROTECTING CITIZENS AGAINST AIR RAIDS

Amsterdam (Amsterdam University Press. Landscape and Heritage Series) 2012, 409 pp., ills. in zwart-wit, ISBN: 978 90 896 4211 0, € 52,95

Architectuur betreft het maken van open of gesloten ruimten, in gebouwen of gebouwencomplexen, maar gaat ook over het creëren van structuren om die veelzijdige vormen van ruimten een plaats te geven en met elkaar te kunnen verbinden. Stedenbouwkundige structuren en infrastructuren in brede zin zijn binnen de architectuur van belang geworden, ook in historisch perspectief. We gaan er doorgaans van uit dat je architectuur kunt zien, tenzij een project niet verder is gekomen dan de tekentafel. Maar dit boek van Koos Bosma gaat over architectuur die voor een groot deel niet zichtbaar was, omdat het om ondergrondse ruimten gaat. Waar huizen vanouds beschutting bieden tegen weersinvloeden, gaat het in *Shelter City* om constructies die bedoeld waren om mensen te beschermen tegen oorlogsgeweld, en dan met name luchtaanvallen. In 2006 publiceerde Bosma al *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*. Met deze in 2012 verschenen Engelstalige editie wordt de studie ook aan een internationaal lezerspubliek gepresenteerd.

De voornaamste aandacht gaat in het boek uit naar constructies en de plannen daarvoor uit de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw, waarbij Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland worden besproken. Bunkers staan hierbij voorop, door Bosma beschreven als een overlevingssysteem dat min of meer bestand was (of zou moeten zijn) tegen bommen en ander wapentuig, en dat bovendien deel uitmaakte van een systeem dat Shelter City genoemd wordt en dat ontworpen was als onmisbare schakel in het geheel van maatregelen zoals onder meer waarschuwingssirenes bij luchtaanvallen, verduisteringsgordijnen en voedselvoorraden. In hoofdstuk 1 wordt de opmaat daartoe besproken, waarbij de mogelijke soorten bouwwerken ter bescherming boven de grond en onder de grond worden voorgesteld. Nadere uitwerking volgt in de overige hoofdstukken. De vergelijking tussen de drie genoemde landen wordt geanalyseerd en behandeld in de hoofdstukken 2, 3 en 4, waarna de fysieke maatregelen in Nederland gedurende de Duitse bezetting aan de orde komen in de hoofdstukken 5, 6 en 7. Het voorlaatste hoofdstuk 8 is gewijd aan de maatregelen gedurende de periode van de Koude Oorlog. Hoofdstuk 9 is het slothoofdstuk, waarin overwegingen worden behandeld omtrent het karakter als erfgoed dat de overblijfselen van deze bouwwerken en constructies kan omgeven; het was dit erfgoedvraagstuk dat Koos Bosma heeft aangezet deze architectuur te bestuderen. De auteur eindigt daarbij met een pleidooi om bunkers en andere gebouwde schuilplaatsen te bewaren als erfgoed, omdat ze immers deel zijn gaan uitmaken van de geschiedenis van de gebouwde omgeving. De situatie in Nederland wordt geanalyseerd in vergelijking met Duitsland en Groot-Brittannië. In de jaren dertig werd ook in Nederland het gevaar van luchtaanvallen onderkend, waaruit maatregelen voortvloeiden, die tijdens de Duitse bezetting door de Duitse autoriteiten werden voortgezet, terwijl het niet-bezette Groot-Brittannië zich eveneens

moest beschermen tegen luchtaanvallen. Ook de manier waarop de communicatiestructuren van de Duitse bezetters in Nederland werden beschermd, wordt in het boek behandeld. Middels archief- en literatuuronderzoek, en met behulp van afbeeldingen wordt een stevige basis gelegd voor de tekst van deze fascinerende studie.

Was de Eerste Wereldoorlog een nieuwe oorlog in termen van aantallen slachtoffers, het massale gebruik van effectievere wapens en bommen, in de Tweede Wereldoorlog bleken de mate van nauwkeurigheid en de hoeveelheid bommen opnieuw van een geheel andere orde. De Spaanse Burgeroorlog was daarvan al een voorbode; hier werden ook brandbommen op grote schaal ingezet. Een andere wezenlijke verandering in oorlogvoering was het verschijnsel van het tweede front. Waar met elkaar strijdende militairen een front vormden om grondgebied te veroveren dan wel te verdedigen, kon door vliegtuigen een ander front gecreëerd worden, verder achter de eerste frontlijn. Dit leverde een nieuwe en heel andere vorm van bedreiging en van oorlogvoering op dan men tot dat moment had gekend.

In de loop van de jaren dertig van de vorige eeuw werden in Groot-Brittannië en Duitsland schuilplaatsen ontworpen om mensen ondergronds of bovengronds te kunnen beschermen, maar ook om bestuurlijke en militaire organisaties te herbergen en te laten functioneren. Het Duitse zenuwcentrum van de nieuwe manier van oorlogvoering werd Zossen, een ondergronds commando- en communicatiecentrum, dat vanaf 1936 werd gebouwd nabij Berlijn. Maar zoals Albert Speer hierover opmerkte, hadden de directe communicatielijnen ook een onbedoeld neveneffect. Doordat Hitler direct contact kon hebben met alle frontdivisies, werd de bevelhebbers hierdoor juist de mogelijkheid ontnomen om zelfstandig actie te ondernemen. De vergelijking van de situatie in de drie landen Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland is op verschillende punten interessant. De bescherming van de burgerbevolking werd in Nederland lange tijd niet gezien als een taak van de overheid, maar als een particuliere aangelegenheid. In 1940 leverde inspectie een treurig beeld op van de maatregelen: waar van de grote steden Rotterdam 13,2 procent van de bevolking een schuilplaats kon bieden, gold dat in Den Haag voor slechts 3 procent. De Britse maatregelen waren van een andere orde, omdat de bescherming van de burgers uitdrukkelijk wel heeft geleid tot vergaande maatregelen.

Hoewel men zich in verschillende Europese landen al in de jaren dertig bewust werd van de dreiging vanuit de lucht door grootschalige bombardementen, was het nauwelijks mogelijk om de gevolgen van dergelijke aanvallen behoorlijk te voorspellen. In Duitsland leidden geallieerde bombardementen op steden als Hamburg en Berlijn tot grootschalige bunkerprojecten, bedoeld om zowel strategische en militaire centra te beschermen, alsook burgers een veilig onderkomen te bieden. Dat waren voor een belangrijk deel enorme bovengrondse bouwwerken van beton, terwijl voor de leiding van het Derde Rijk verschillende grote ondergrondse bunkersystemen werden gebouwd, zoals de bekende Führerbunker in Berlijn. Groot-Brittannië kreeg spoedig na de Duitse verovering van Nederland, België en Frankrijk te maken met luchtaanvallen, waarbij ondanks de maatregelen veel slachtoffers vielen. Maar in het voorjaar van 1941 verschoof de Duitse aandacht vooral naar het oostfront, waarna de luchtaanvallen op Engeland grotendeels voorbij waren. Door de grootschaligheid van de geallieerde luchtaanvallen op Duitse steden vielen waarschijnlijk rond 500.000 doden onder de Duitse bevolking; tegen dit oorlogsgeweld waren de ondergrondse schuilkelders wat capaciteit betreft niet opgewassen. Met de vergelijking van de Britse, Duitse en Nederlandse situatie gedurende de oorlogsjaren maakt Bosma duidelijk dat in ons land de situatie voor een deel verschilde van die in beide andere landen. De maatregelen op zichzelf waren weliswaar vergelijkbaar, maar de Duitse bezetters bemoeiden zich nadrukkelijk met de plannen, niet in de laatste plaats om voorrang te geven aan bescherming van militaire en industriële complexen.

In Nederland hadden geallieerde bombardementen tot gevolg dat in het westen delen van steden, vooral in en om Den Haag, ontruimd werden om een onderdeel van de Atlantikwall te bouwen. De Duitse rijkscommissaris Seyss-Inquart kreeg dan ook een onderkomen dieper het land in, in Apeldoorn, waar bovendien een bunker voor hem werd gebouwd, nadat hij tot dan toe op Clingendael had gewoond. In hoofdstuk 6 en 7 komt dit uitvoerig ter sprake, maar de titel van beide hoofdstukken ('Seyss-Inquart as a Patron of Architecture' en met als ondertitels 'The Architecture of Communications' en 'The Hague as Shelter City') komt desondanks onvoldoende uit de verf. De afdeling Siedlung und Bauten was de voornaamste organisatie voor dergelijke bouwactiviteiten, maar de rol en eventuele inbreng van de rijkscommissaris bij deze projecten is niet steeds duidelijk. Wel slaagde Seyss-Inquart erin om bij de bouw van de defensiesystemen aan de kust de Organisation Todt buitenspel te zetten en het werk door zijn afdeling Siedlung und Bauten te laten uitvoeren. Bunkerbouw en woningbouw kwamen bij elkaar in een nieuwe wijk die in Heerlen werd gebouwd voor Duitse mijnwerkers.

De lijn in het boek is niet steeds consequent te volgen, de hoofdstukken kunnen daarentegen juist heel goed los van elkaar worden gelezen. Een ietwat andere opzet van het boek als bundel van afzonderlijke teksten zou de inhoud van de verschillende hoofdstukken mogelijk beter naar voren hebben gebracht. In de twee laatste hoofdstukken wordt weliswaar het thema van de *shelter city* gevolgd, maar ze vallen uit de toon doordat in tegenstelling tot de rest van het boek niet meer

de Tweede Wereldoorlog centraal staat. De verbinding met de voorgaande hoofdstukken ontbreekt daardoor grotendeels. Dat het idee van een *shelter city* met deze twee hoofdstukken gevolgd wordt totdat het als concept uit beeld verdween, kan dit probleem niet helemaal verhelpen. Daarmee komt ook aan het einde van het boek eveneens het ontbreken van een conclusie scherp naar voren; andermaal lijkt hiermee het zelfstandige karakter van de afzonderlijke hoofdstukken onderstreept te worden. Door het thema en de grote hoeveelheid materiaal die in het boek worden behandeld is het zeer de moeite waard, want een dergelijke studie waarbij de situatie in Nederland vergeleken wordt met die in Duitsland en Engeland bestond nog niet. Grote verdienste daarvan is zeker ook dat hiermee een volkomen ander soort architectuur onder de aandacht komt, zoals op een wat andere manier Jean-Louis Cohen dat ook heeft gedaan met zijn *Architecture in Uniform.* Cohen onderzoekt daarin de heel uiteenlopende gevolgen in de ontwerp- en bouwpraktijk van de oorlogvoering: van woningbouw en de creatie van fabrieken voor verschillende soorten oorlogstuig tot bunkers en concentratiekampen. Tot slot moet het beeldmateriaal genoemd worden, omdat historisch fotomateriaal samen met recente documentaire foto's en bouwtekeningen en schema's een fascinerende blik gunnen in dit type bronnenmateriaal dat voor een belangrijk deel haast even onbekend was als de behandelde schuilplaatsen zelf.

LEX BOSMAN

K. EMMENS, MET BIJDRAGEN VAN E. DEN HARTOG EN C. DE BOER-VAN HOOGEVEST

DE ST.-JORISKERK IN AMERSFOORT
EEN MIDDELEEUWSE KERK VOOR STAD EN KAPITTEL

Amersfoort (Bekking & Blitz) 2012, 303 p., ill. in kl.,
ISBN 978 9061 094 593, € 24,90

De laatste jaren is er naar aanleiding van grootscheepse restauratieprojecten een hele reeks van publicaties over de grote stadskerken in Nederland verschenen. Te denken valt aan het boek over de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch (2010), de Sint-Pieter in Leiden (2011) en de Eusebius in Arnhem (2013). Deze boeken vormen een weerslag van het bouwhistorisch onderzoek dat gepaard ging met de restauraties. Het boek over de Sint-Joriskerk in Amersfoort behoort in zekere zin ook tot dit rijtje monografieën. De uitgave volgt op een eerder boek van Karel Emmens over de kerk uit 1998. Onderzoek tijdens de restauratie van 2009 tot 2011 leverde echter zo veel nieuwe gegevens op dat besloten werd tot een grotendeels herziene editie. Het resulteerde onder andere in nieuwe hoofdstukken over houtconstructies en vicarie- en altaarstichtingen. Daarnaast werden de kunsthistorici Elizabeth den Hartog en Carien de Boer-van Hoogevest gevraagd om een nieuwe bijdrage over bouwsculptuur en de laatste restauratie te leveren.

Het boek volgt in grote lijnen de indeling van de editie uit 1998, maar is uitgebreid tot twaalf hoofdstukken. Het opent met een schets van de historische context van het kerkgebouw. Daaropvolgend worden chronologisch de opeenvolgende bouwfasen van het kerkgebouw tussen 1200 en 1570 behandeld. Hoofdstuk 6, over de houten constructies van de kerk, vormt min of meer de overgang van een chronologische ordening naar een thematische. Nieuwe dendrodateringen staan de auteur toe om als het ware de proef op de som te nemen of de eerdere gepresenteerde gegevens van de 'stenen bouwgeschiedenis' overeenstemmen met de 'houten bouwgeschiedenis'. Daarnaast is er ruim aandacht voor de constructietechnieken van de kappen.

De resterende hoofdstukken behandelen een rijke variatie aan onderwerpen. De Boer-van Hoogevest belicht de belangrijkste herstellingen van de recente restauratie van 2009-2011 en eindigt met de toevoeging van een moderne multifunctionele inbouw aan de westkant van het schip. De bijdrage van Den Hartog gaat in op de datering, de stijl en het iconografische programma van de bouwsculptuur. Het wordt aannemelijk gemaakt dat de heiligen op de gewelfschotels verband houden met het gebruik van de kerk, hoewel het vrij lastig is om dergelijke relaties te reconstrueren. Een interessante zijstap is de duiding van het onkiese figuratieve beeldhouwwerk dat te vinden is in de kerk. Den Hartog betoogt dat monsters en poepende mannetjes een vermanende functie hadden. In het hoofdstuk over de schilderingen wordt eveneens aandacht geschonken aan het iconografische programma van de afbeeldingen. Interessant is de constatering dat de meeste schilderingen niet vlak na de Reformatie zijn verwijderd, maar pas in de negentiende eeuw. De daaropvolgende hoofdstukken gaan over de inventarisstukken, waarbij terecht een apart hoofdstuk gewijd is aan het schitterende doksaal. Het boek sluit af met een overzicht van de vicarie- en altaarstichtingen en eindigt met een reconstructie van de plaatsing van altaren in het interieur.

De studie biedt een uitstekende documentatie van het gebouw en is bovendien rijk geïllustreerd. De vele documentatietekeningen zijn verhelderend. Een belangrijk voordeel van deze editie is dat ze geheel in kleur is uitgegeven. Het boek toont aan hoe belangrijk integraal onderzoek is, dat wil zeggen een goede monografie over een stadskerk gaat niet alleen over stenen en hout, maar behandelt ook het gebruik van de kerk en de inrichting van het interieur. De bijdragen over sculptuur, schilderingen en altaarstichtingen laten zien hoe het veranderende gebruik en opeenvolgende bouwcampagnes met elkaar verband houden. Aan het brede scala van onderzochte bronnen hadden de auteurs ongetwijfeld nog graag archeologische opgravingen toegevoegd. Deze zijn vooral van belang om de vroegere fasen van huidige kerk nog beter in beeld te krijgen. Goed gedocumenteerde opgravingen ontbreken voor veel kerken in Nederland, en vanwege de hoge kosten en logistieke problemen vormen ze helaas bij restauraties meestal geen onderdeel van bouwhistorisch onderzoek. Dat doet overigens niets af aan de waarde van het boek.

Wel zijn er enkele andere aanmerkingen te maken. Een belangrijk punt is dat de indeling van de hoofdstukken niet altijd even helder is. Zo blijft in het midden waarom de 'stenen bouwgeschiedenis' en 'houten bouwgeschiedenis' apart behandeld worden (dit is overigens in de editie van 1998 niet het geval). Tevens is het verwonderlijk dat een korte behandeling van de restauratiegeschiedenis is verstopt in het hoofdstuk 'Het werk geklaard (ca. 1450-1570)'. Hoewel volgens Emmens weliswaar relatief weinig is versleuteld aan de kerk, is een uitgebreidere behandeling van de restauratiegeschiedenis toch wel wenselijk. Wellicht had dit beter ondergebracht kunnen worden in een apart hoofdstuk. Hetzelfde kan gezegd worden over de interessante architectuurhistorische paragrafen die nu verspreid in de hoofdstukken over de bouwfasen te vinden zijn: ze verdienen een uitgebreidere uitwerking.

De auteurs hebben merkbaar geworsteld met de wens een boek te schrijven dat toegankelijk is voor een breed publiek, maar dat tegelijk een gedegen en volledige documentatie nastreeft. Zo valt de uitleg over wat er onder bouwhistorie wordt verstaan op pagina 31 en 32 enigszins uit de toon bij de gedetailleerde beschrijvingen van aangetroffen metselverbanden, profielen en steenhouwersmerken die in de hoofdstukken daarop volgen.

Tot slot een korte opmerking over de nieuwe datering van het doksaal. Op basis van stilistische gronden dateert Emmens het doksaal niet begin zestiende eeuw, maar veel eerder, mogelijk rond 1450. Het is jammer dat hierbij vooral gekeken wordt naar het figuratieve beeldhouwwerk en een gedegen analyse van de architectonische decoratie grotendeels achterwege blijft. Met name de getordeerde zuiltjes en het complexe maaswerk van de arcades lijken typisch voor het begin van de zestiende eeuw. Dergelijke zuiltjes treffen we bijvoorbeeld in verschillende vroegzestiende-eeuwse gesneden altaarstukken en wat later ook in de architectuur, zoals bijvoorbeeld de vieringtoren van de Sint-Bavo (1518-1520). Bijzonder aan het maaswerk is tevens dat de geometrische vormen uitlopen in vegetatieve ornamenten, iets wat halverwege de vijftiende eeuw eigenlijk niet voorkwam. Het zou daarom interessant zijn om te onderzoeken of het doksaal dat in de bronnen in 1481 genoemd wordt, ook daadwerkelijk overeenkomt met het huidige doksaal. Mogelijk betreft het huidige doksaal een jongere (vroegzestiende-eeuwse) assemblage waarbij bepaalde elementen zijn hergebruikt?

Deze punten ter zijde, is het boek een gedegen monografie, waar duidelijk vele jaren van studie aan ten

grondslag liggen. De opeenvolgende uitbreidingen en aanpassingen van het gebouw en het ontbreken van bouwrekeningen maken de reconstructie van de bouwgeschiedenis tot een complexe puzzel, maar het boek stelt de lezer in staat om deze tot op het detailniveau van bouwnaden, telmerken en kapiteeltjes te volgen. De brede inzet van de heruitgave is een belangrijke meerwaarde en het is dan ook volkomen terecht dat er veertien jaar na dato een mooi en volledig tweede boek ligt.

MERLIJN HURX

KAREL A. BAKKER, NICHOLAS J. CLARKE, ROGER C. FISHER (RED.)

ECLECTIC ZA WILHELMIENS
A SHARED DUTCH BUILT HERITAGE IN SOUTH AFRICA

Pretoria (Visual Books) 2014, 237 pp., ill. in kleur, ISBN 978 0 620 61972 1

Deze publicatie over Nederlandse invloeden op de Zuid-Afrikaanse bouwkunst is het resultaat van een onderzoeksproject dat binnen de Faculteit Architectuur van de Universiteit van Pretoria werd geïnitieerd en in het kader van het programma Gedeeld Cultureel Erfgoed door de Nederlandse ambassade in Zuid-Afrika werd ondersteund. Waar traditiegetrouw de aandacht bij dit onderwerp vooral uitgaat naar de VOC-periode, richt dit boek zich volledig op de negentiende eeuw. Aanleiding hiertoe is dat de invloed die Nederlandse architecten op het toenmalige Zuid-Afrika hebben gehad volgens de auteurs structureel wordt onderschat. In de historiografie heeft deze generatie immigranten nog nauwelijks een plaats veroverd en wordt hun werk veelal gecategoriseerd als victoriaans, of zelfs wilhelminisch. Als tegenhanger van deze termen introduceert dit boek 'Wilhelmiens' om de Nederlandse invloed op de Zuid-Afrikaanse architectuur tijdens de regeerperiode van koningin Wilhelmina (1890-1948) aan te duiden. In de verschillende hoofdstukken wordt de politiek-maatschappelijke context waarbinnen de ontwerpopdrachten voor de Nederlanders in Zuid-Afrika tot stand kwamen belicht en wordt hun werk vergeleken met de bouwpraktijk in het moederland. Dit levert een rijk verhaal op dat een belangrijke aanvulling op de academische geschiedschrijving vormt, terwijl het door het heldere taalgebruik en de fraaie beelden ook aantrekkelijk is voor een breder publiek met interesse in Zuid-Afrikaanse architectuur.

De tien bijdragen die door acht onderzoekers zijn geschreven, kunnen bijna als op zichzelf staande essays

worden gelezen. Voor wie het boek van kaft tot kaft leest, heeft dit als nadeel dat verschillende betogen inhoudelijk overlappen, bijvoorbeeld bij de beschrijvingen van historische ontwikkelingen en biografische introducties. Deze opzet staat echter wel garant voor een caleidoscopische blik op het thema, waarbij diverse opdrachtgevers en werkgebieden van de Nederlandse immigranten aan bod komen.

De meeste aandacht gaat uit naar de voormalige Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR), in het noordoosten van het huidige Zuid-Afrika, omdat de invloed van de Nederlanders hier in de onderzochte periode zonder twijfel het grootst is geweest. Hoe dat is gekomen, wordt duidelijk in het hoofdstuk van Karel Bakker. Hij beschrijft hoe de ZAR aan het eind van de negentiende eeuw als gevolg van goudvondsten een enorme economische ontwikkeling doormaakte, die een betere infrastructuur vereiste. Het tot dan toe zeer bescheiden opgezette Departement Publieke Werken (DPW) kon hier onmogelijk aan voldoen. Gesteld wordt dat de Boerenrepubliek destijds evenmin over mensen met de juiste opleiding beschikte om deze dienst op een hoger plan te tillen, waardoor men zich genoodzaakt zag ingenieurs en architecten van buiten aan te trekken. De ZAR richtte zich hierbij logischerwijs niet op het Britse Rijk, waarmee het kort daarvoor nog in staat van oorlog verkeerde, maar begon te werven in protestants Nederland, waar de berichten over de Boerenoorlog (1880-1981) juist tot sympathie voor de verre 'volkgenoten' leidden. Deze wervingsstrategie bleek succesvol, want in korte tijd werden vele hoge ambtenarenposten binnen de ZAR en vrijwel alle posities binnen het DPW door Nederlanders vervuld.

Op de ingewikkelde relatie tussen Nederland en de ZAR en de achtergrond van de Nederlandse architecten die ervoor kozen te emigreren, wordt verder ingegaan in de hoofdstukken door Nicholas Clark en Jaap Evert Abrahamse, die als enige Nederlandse onderzoeker aan dit boek meeschreef. Met verschillende citaten (die helaas voor de Nederlandse lezer alleen in hun Engelse vertaling in het boek zijn opgenomen) wordt belicht hoe in Nederland destijds parallellen werden getrokken tussen de onafhankelijkheidsstrijd van de Boeren en de Opstand in de Nederlanden. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat vanaf het begin een vorm van wederzijds wantrouwen en minachting tussen de Boeren en de Nederlanders bestond en dat het besluit Nederlanders aan te trekken dus vooral als een pragmatische keuze moet worden gezien (p. 39). Ook meer praktische argumenten worden aangevoerd om de komst van Nederlandse architecten naar Zuid-Afrika te verklaren. Hierbij gaat vooral aandacht uit naar Sytze Wopkes Wierda (1839-1911), het latere hoofd Publieke Werken van de ZAR, die in dit boek als de belangrijkste exponent van Wilhelmiens wordt gepresenteerd. Abrahamse stelt dat Wierda's kansen een sleutelrol in Nederland te spelen klein waren geweest, omdat hij geen academische opleiding had gevolgd; maar de werkervaring die hij had opgedaan bij verschillende spoorwegprojecten en met zijn eigen bureau verschafte hem wel de benodigde technische, organisatorische en ontwerpvaardigheden om in de ZAR naam te maken (p. 22).

Door de verschillende hoofdstukken heen krijgt de lezer een indruk van de enorme klus die Wierda en zijn assistent en voormalig leerling Klaas van Rijsse jr. (1860-1941) na aankomst in Pretoria te wachten stond. Op het DPW, dat praktisch vanuit het niets moest worden opgezet, werd personeel door Wierda zelf onderwezen, waarmee het departement volgens Bakker als de eerste in Zuid-Afrika gesitueerde architectuuropleiding moet worden beschouwd (p. 77). Het departement kreeg als taak het rurale Pretoria te transformeren tot een moderne hoofdstad en de gehele republiek te voorzien van verbindingswegen, bruggen en een scala aan overheidsgebouwen variërend van hospitalen tot regeringsgebouwen. In de vier jaar dat Wierda aan het hoofd van de organisatie stond, werden maar liefst 570 bouwplannen bij de volksraad ingediend.

Veldonderzoek en archiefwerk hebben twee geannoteerde foto-essays opgeleverd: een inventarisatie van door het DPW ontworpen bruggen die nog in het Zuid-Afrikaanse landschap zijn terug te vinden, en van verdwenen Wilhelmiense bouwwerken. Hoofddoel van het boek is echter niet het vormen van een naslagwerk van deze werken , maar vooral de toegepaste architectuurtaal te identificeren. Over de mate waarin Nederlandse invloeden zijn terug te zien, stellen de auteurs een duidelijk verschil vast tussen representatieve bouwwerken en de meer utilitaire bouw. Bakker ageert hierbij tegen het beeld dat gebouwen als het Paleis van Justitie en de Raadzaal rechtstreeks zouden zijn gemodelleerd naar Duitse voorbeelden als werken van K.F. Schinkel en de Reichstag (zoals gesteld in E.M. Minnaar, *Grondleggende argitekte van die Departement Openbare Werke in Transvaal tot 1910*, Pretoria 2000). Om de onafhankelijkheid van de republiek te benadrukken, was het volgens Bakker bij representatieve gebouwen juist Wierda's taak een nieuwe 'nationale stijl' te ontwikkelen die niet te direct aan een specifieke Europese natie refereerde. Geconcludeerd wordt dat inspiratie voor Wierda's sobere, internationale, eclectische bouw, binnen zijn Nederlandse architectuurmilieu gevonden kan worden. Hierbij wordt verwezen naar bijvoorbeeld het werk van A.L. van Gendt en Cornelis Oudshoorn, al lijken directe vergelijkingen van Wierda's Raadzaal met de plattegrond van Pierre Cuypers' Rijksmuseum en de verhoudingen van Willem Hamers Vondelparkpaviljoen wat vergezocht (pp. 44, 22). Overtuigender zijn de vergelijkingen met Nederlandse gebouwen bij de meer utilitaire architectuur (zoals woonhuizen of kazernebarakken) en sommige meer representatieve gebouwen buiten de hoofdstad (gerechtsgebouw in Johannesburg). Hier verraden al-

leen nog de soberheid van de decoraties, de materiaalkeuze of de klimatologische aanpassingen dat de bouwwerken niet voor Nederland zijn ontworpen.

Naast de opdrachten die Nederlandse architecten in overheidsdienst vervulden, is er in twee hoofdstukken aandacht voor Zuid-Afrikaanse opdrachten in het private domein. Onderzoeker Arthur Barker laat in zijn bijdrage zien dat de Nederlandse ingenieurs bij de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij (NZASM) net als bij het DPW voor een enorme taak stonden, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van ervaringen uit Nederland en Nederlands-Indië. Wat betreft stilistische keuzes toont Barker dat hier het omgekeerde geldt van wat bij het DPW is geconstateerd, namelijk hoe representatiever het gebouw, hoe duidelijker er naar de Nederlandse bouwtradities werd verwezen. Juist om de Nederlandse wortels van de onderneming te onderstrepen, werd hier bij belangrijke stationsgebouwen teruggegrepen op het idioom van de neorenaissance, compleet met speklagen en trapgevels, terwijl bij minder representatieve structuren voor een soberder of meer eclectische architectuur werd gekozen, die meestal niet direct aan Nederland doet denken.

Veel moeilijker te duiden blijkt het verband tussen Nederland en het omvangrijke oeuvre van zelfstandig opererende architect Anthony de Witt (1854-1916). De Kaapse academicus Mike Louw laat zien hoe hij zich naargelang de wensen van de opdrachtgever liet inspireren door onder meer de chaletstijl, art nouveau, neogotiek of neorenaissance. Ondanks deze diversiteit en het zeer internationale karakter van deze stijlen, wordt gesteld dat de oorsprong van zijn oeuvre toch in zijn moederland moet worden gezocht. Als onderbouwing hiervoor wordt in de tekst en in verschillende redactionele noten benadrukt dat veel van zijn gebouwen elementen bevatten die verwijzen naar de Nederlandse architectuurtraditie. Bij andere projecten zijn deze echter ver te zoeken. Dit leidt tot de vraag waar 'Wilhelmiens' ophoudt en 'internationaal eclecticisme' begint. Moet werk van iedere Nederlandse architect of ingenieur tussen 1890 en 1948 per definitie als Wilhelmiens worden aangemerkt? Of is de Nederlandse inspiratie doorslaggevend en zouden de 'Kaap-Hollandse huizen' van de Britse architect Herbert Baker (1862-1946) ook in aanmerking komen voor het predicaat? Deze vraag wordt jammer genoeg nergens in het boek expliciet gesteld, waardoor Wilhelmiens toch een wat problematisch begrip blijft.

Ondanks deze kanttekening is de boodschap dat de Nederlandse invloed op de eind negentiende-eeuwse Zuid-Afrikaanse architectuur veel verder strekt dan tot nu toe werd onderkend, met deze publicatie zeer overtuigend over het voetlicht gebracht. De studie geeft inzicht in de omvang en de diversiteit van deze categorie gedeeld gebouwd erfgoed. In de laatste twee hoofdstukken geschreven door Clarke en Roger Fisher wordt door het benoemen van huidige bedreigingen en met een reflectie op de relevantie van deze bouwwerken ten slotte een brug geslagen naar het heden. Hopelijk kan deze studie bijdragen aan meer waardering en betere bescherming van deze werken. De publicatie is helaas alleen in Zuid-Afrika te bestellen, maar gelukkig wel al in enkele Nederlandse bibliotheekcollecties opgenomen.

DAAN LAVIES

FSC
www.fsc.org
MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C010335

Op de foto:
"Sinds de 14e eeuw werd Slot Well, markering langs de Maas, bewoond door de familie van Malsen. Het heeft vele oorlogen doorstaan. Tijdens de Franse oorlog is zelfs de linkerkant van het kasteel afgebroken. In de 19 eeuw werd dit gedeelte weer aangebouwd door voormalig eigenaar Baron Slingerland. Daarom zie je nu een middeleeuwse toren met een neo-middeleeuws zijgedeelte."

"In 2001 heb ik het kasteel gekocht en grondig gerestaureerd. Het is een bijzonder bezit, zodra je de poort doorrijdt, word je betoverd. De entree is prachtig, maar toch knus. Precies dát is de kracht van Slot Well. Dikke muren, kantelen, grachten, een ophaalbrug, en toch een behaaglijke woonomgeving, met koetshuis. Ook heel bijzonder is het dubbele grachtenstelsel, onderhand zeldzaam in ons land."

"Op de foto zit ik in de salon, het mooiste gedeelte van het huis. Compleet met een prachtige schouw en een interieur dat past bij de stijl van het monument. Zelfs het behang is eeuwenoud en monumentaal."

Dhr. E. Schermerhorn,
eigenaar en ondernemer

Donatus verzekert vertrouwd

sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

Sluys
Jacop Cornelisse
Lepresen
Lepresen
Albert fransen metselaer
Willem Cleerten
Albert fransen metselaer
kerck hof
kerck
De keysers marckt
De keysers straet